

पहिलो परिच्छेद शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

लोकगीत नेपाली लोक साहित्यका विधाहरू मध्ये अत्यन्त लोकप्रिय विधा हो । लोकगीतको स्वरूप लघु र आख्यानयुक्त पनि हुन्छ । लोकगीतमा लोक भावनाको एकोन्मुखता रहने हुँदा छोटो आकारको भई संस्मरण गर्न सहज हुन्छ । यसै सहजताका कारण यसले लोकमा जनप्रिय र बहुलताको स्वरूप पाएको हो भन्ने मत विभिन्न विद्वान्हरूले गरेका छन् । यसरी विभिन्न भाषाभाषीमा गाइने लोकगीत जस्तै डोटेली भाषामा त्यहाँका विभिन्न चाडपर्वहरूका अवसरमा घरआँगनमा समूहबद्ध भई शिष्टता पूर्वक गाइने गीत घरगीत हो । यस गीतमा पुरुषभन्दा महिलाको सहभागिता धेरै पाइन्छ । डोटेली लोकगीतहरू फाग, धमारी आदि जस्तै घरगीत पनि परम्परित गीत हो जुन मौखिक रूपमा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै आएको छ ।

विविध सुविधाका दृष्टिले पिछडिएको भए पनि डोटी एक प्राकृतिक, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक विविधताले भरिपूर्ण जिल्ला हो । लोक साहित्य अध्येताहरूले पनि यसलाई नेपाली संस्कृतिको प्राचीन थलो, प्राकृतिक सौन्दर्यको खानी, लोकसंस्कृति र लोक साहित्यको मुहान हो भनेका छन् । डोटी जिल्लामा विशेष गरी बाहुन, क्षत्री, मगर, दमाई, कामी, सुनार आदि विभिन्न जातजातिका मानिसहरू बसोवास गर्दै आएका छन् । यस जिल्लामा जातीय विविधता भए पनि विभिन्न सामाजिक एवम् सांस्कृतिक चाडपर्व आदिमा भने एकता देखिन्छ । यी विभिन्न चाडपर्व (बिसौं, वल्के, गौरा आदि) मा सबैले मिलेर एक आपसमा मनोरञ्जन, सुख-दुःख, समाज सुधार एवम् संस्कृति संरक्षणको विषयवस्तु भएका विभिन्न गीतहरू मध्ये आफ्नो छुट्टै परम्परागत पहिचान कायम राख्ने गीत घरगीत हो । सम्मानित व्यक्तिहरूका सामु, चाडपर्वका अवसरमा घर आँगनमा निर्धक्कसित गाइने गीतलाई घरगीत भनिन्छ । घर (शब्द) ले बासस्थान, शिष्ट र सभ्य ठाउँ भन्ने जनाएकाले यस गीतमा पनि शिष्ट, सभ्य र कथ्य भाषाको प्रयोग भएको हुन्छ । यस गीतमा नारीको सहभागिता धेरै भए पनि सबैले उत्तिकै चासोका साथ खेल्ने गर्दछन् । डोटेली गीतहरूलाई मोटामोटी दुई भागमा (घरगीत र वनगीत) विभाजन गरेको पाइन्छ । वनगीत (देउडा) जस्तो घरगीतका रचनामा छाडापन, अश्लीलता आदि पाइँदैन । सबै जसो देउडामा अश्लीलता हुँदैन तर प्रायः

घरगीतभन्दा बढी नै भेटिन्छ । अतः घरगीत विशेषगरी ऐतिहासिक दृष्टिले तथ्यपूर्ण, संस्कृतिको दृष्टिले सारपूर्ण एवम् साहित्यका दृष्टिले ग्राह्य तथा उच्च कोटिका हुन्छन् ।

हाल आएर विभिन्न फिल्मी गीतहरूले र अरू देखासिखिले गर्दा स्थानीय मूल्य, मान्यता, संस्कार र परम्परालाई दर्शाउने यस्ता गीतहरू प्रायः लोप हुने अवस्थामा छन् र यी मौखिक अवस्थामा रहेका गीतहरूलाई संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न तथा डोटेरी लोकसंस्कृति र सभ्यताको पहिचानका लागि पनि यसको संरक्षण गर्न आवश्यक छ । अतः प्रस्तुत शोधपत्रमा डोटेरी चाडपर्वमा प्रचलित घरगीतको संकलन, र विश्लेषण गरिएको छ ।

१.२ समस्या कथन

डोटेरी लोक साहित्यमा मात्र नभई सम्पूर्ण नेपाली साहित्यको संरक्षण एवम् सम्बर्द्धनका लागि समेत लोकगीतको एक हिस्सा यो डोटेरी चाडपर्वमा प्रचलित घरगीत यहाँको संस्कृतिको आधारस्तम्भका रूपमा रहेको छ । नेपाली लोकजीवनका विभिन्न कुराहरूको प्रस्तुति पाइने यो लोकगीत लोकसभ्यताको परिचायक हो । डोटी जिल्लामा साथै हाल आएर अन्य ठाउँमा पनि डोटेरी चाडपर्वहरूमा यी गीतहरू गाउने, नाच्ने चलन पाइन्छ तर त्यसका बारेमा हालसम्म विशेष सङ्कलन, तथा विश्लेषण भएको पाइँदैन । त्यसले प्रस्तुत शोधपत्रको मूल समस्या भनेको नेपाली लोकगीतहरूमा डोटेरी चाडपर्वमा प्रचलित घरगीतको सङ्कलन र विश्लेषण यसपूर्व नपाइनु नै हो । अन्य गौण समस्याहरू निम्नलिखित छन् :-

- (१) डोटी जिल्लामा के-कस्ता घरगीतहरू प्रचलित छन् ?
- (२) डोटी जिल्लामा प्रचलित घरगीतमा के कस्तो समाज र संस्कृतिको चित्रण गरिएको छ ?

यिनै समस्यामाथि केन्द्रित भएर प्रस्तुत शोधकार्य गरिएको छ ।

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधपत्रको मूल उद्देश्य डोटी जिल्लामा प्रचलित विभिन्न घरगीतका माध्यमबाट डोटी क्षेत्रको सांस्कृतिक, साहित्यिक तथा सामाजिक पहिचान गराउनु र यस्ता

शिष्ट भाषाका घरगीतलाई राष्ट्रिय स्तरमा पुऱ्याउनु रहेको छ । अन्य उद्देश्यहरू यसप्रकार रहेका छन् :-

- (१) डोटी जिल्लामा प्रचलित घरगीतको सङ्कलन गर्ने ।
- (२) सङ्कलित घरगीतहरूका आधारबाट समाज र संस्कृतिको चित्रण गर्ने ।

यिनै मूल उद्देश्यमा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत शोधकार्य गरिएको छ ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

लोक साहित्यका विभिन्न विधाहरूको सङ्कलन तथा विश्लेषण विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा गरिएको पाइन्छ । यसो भए तापनि विशेष गरी डोटी जिल्लामा प्रचलित लोकगीतहरूमध्ये घरगीतको छुट्टै सङ्कलन र विश्लेषण भएको भने पाइँदैन । तसर्थ लोक साहित्यको एउटा प्रमुख विधा लोकगीतको अध्ययनका क्रममा डोटी जिल्लामा प्रचलित घरगीतका सम्बन्धमा निम्नलिखित कार्यहरू भएको देखिन्छ :-

- (१) देवकान्त पन्तले **डोटेली लोकसाहित्य एक परिचय**(२०३२) मा डोटी जिल्लामा प्रचलित लोकगीतलाई स्थानीय संस्कृति तथा परम्पराको उपज मान्न सकिन्छ र यी गीतलाई घरगीत र वनगीत गरी छुट्ट्याउन सकिन्छ भनेर चर्चा गरेको तर छुट्टै घरगीतको सङ्कलन तथा विश्लेषण भने गरिएको पाइँदैन ।
- (२) विजय चालिसेले **डोटेली लोकसंस्कृति र साहित्य** (२०३९) मा विभिन्न डोटेली चाडपर्वहरू र तिनका गीतहरूको चर्चा गरेका छन् । घरगीतको छुट्टै भने विश्लेषण भएको पाइँदैन ।
- (३) पद्मराज जोशी 'प्रभात' ले **गौरापर्व: एक परिचय** (२०५९) मा 'गौराका डेउडा' भनेर घरगीतहरूलाई समेत देउडामा नै गाँसेको पाइन्छ, घरगीतलाई अलग गरी परिभाषित गरेको पाइँदैन ।

- (४) चूडामणि बन्धुले नेपाली लोकसाहित्य (२०५८) मा गौरापर्वमा र अन्य पर्वमा (अवसरमा) पनि डोट्याली नारीहरू घरगीत गाउने गर्छन् । घरगीतमा कथानकयुक्त गाथाहरू पनि हुन्छन् । यी घरगीतहरू केन्द्रीय नेपालका सामाजिक गीतसँग पनि तुलनीय छन् ।” भनेर परिचय दिएका छन् । घरगीतका बारेका विस्तृत चर्चा र सङ्कलन भने भएको पाइँदैन ।
- (५) वासुदेव ‘भाइसाव’ ले डोट्याली लोक संस्कृति र लोक साहित्य (२०६१) मा डोट्याली चाडपर्वमा गाइने विविध लोकगीत र गाथाहरू नेपाली संस्कृति हुन् भनी विभिन्न गीतको उदाहरण दिएको तर घरगीत बारे छुट्टै चर्चा भएको पाइँदैन ।
- (६) जयराज पन्तले डोटेली गोरा पर्वका गीत र गाथाहरू (२०६४) मा घरगीतको परिचय दिई केही घरगीतको सङ्कलन गरेका छन् । यसलाई अन्य भन्दा केही बलियो आधार मान्नुपर्ने हुन्छ ।
- (७) मनोहर लामिछानेले लोकसाहित्य र संस्कृतिका केही पाटाहरू (२०६५) मा “सुदूरपश्चिममा गाइने केही गीतहरू” भनेर देउडा, भुवाखेल, पुतला, फाग आदिको चर्चा गरेका छन् तर केही घरगीतहरू प्रस्तुत गरे पनि त्यसको छुट्टै नामकरण भने गरेको पाइँदैन ।
- (८) मुक्तिनाथ शर्माले ‘देवाटवी’ २०६७ - वैशाख - अङ्क ६ (डोटेली समाज काठमाडौँद्वारा प्रकाशित वार्षिक पत्रिका) मा ‘सुदूरपश्चिम र मध्य-पश्चिमको लोकसंस्कृति-लोकगीत’ नामक लेख लेखेका र त्यसमा सुदूरपश्चिमका सबै गीतलाई देउडा गीत भनेर प्रस्तुत गर्नु हाम्रो बुझाइको अभाव हो; विभिन्न शिष्ट गीतहरूको छुट्टै पहिचान आवश्यक छ भनेर आफ्नो असन्तुष्टि व्यक्त गरेका छन् ।

यसका अतिरिक्त घरगीतका बारेमा अन्य चर्चा पहिलेदेखि नै भए पनि उद्देश्यमूलक रूपमा डोटी जिल्लामा प्रचलित घरगीतको संकलन र विश्लेषण भएको यो पहिलो कार्य हो ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य

डोटी जिल्लामा प्रचलित र त्यहाँको जनजिब्रोमा मात्र सीमित घरगीतहरूलाई सङ्कलन गरी तिनीहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु तथा यस विषयमा थप अन्वेषण गर्नेहरूका लागि सान्दर्भिक हुनु प्रस्तुत शोधपत्रको औचित्य रहेको छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

लोकगीत लोकमानसको ढुकढुकी हो । त्यसैले यसको सीमाङ्कन गर्नु कठिन कार्य हो तापनि विशेष अध्ययन र अनुसन्धानका लागि निश्चित क्षेत्र तोकेमा मात्र राम्रोसँग अध्ययन गर्न सकिने हुँदा डोटी जिल्ला भित्रका गडसेरा, निरौली, मुडभरा, सिलगढी र त्यहाँ प्रचलित चाडपर्व गौरा, बिसौं, वल्के, होरी, माघेसंक्रान्तिमा केन्द्रित भएर घरगीतको संकलन गरिएको छ ।

१.७ सामग्री सङ्कलन र शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्नका निम्ति आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्नका निम्ति आवश्यक सामग्री सङ्कलनका क्रममा सर्वमान्य विधिहरूको अवलम्बन गरिएको छ । डोटीका गडसेरा, निरौली, मुडभरा गा.वि.स.मा गई त्यहाँ प्रचलित चाडपर्व गौरा, बिसौं, वल्के, होरी, माघेसंक्रान्तिमा खेलिने घरगीतहरूका बारेमा त्यहाँका गितेरू (गीतगाउने प्रमुख) सित सोधपूछ गरी सङ्कन गरिएको छ । केही अंश रेकर्ड पनि गरिएको छ । साथै घरगीतका मान्यतालाई स्थापित गर्न र सैद्धान्तिक अध्ययनका लागि पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

१.७.२ सामग्री विश्लेषण विधि

सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गर्ने क्रममा विधा तत्त्वगत अध्ययन विधि, समाजशास्त्रीय विधि, तुलनात्मक आदि विधिहरू प्रयोग भएका कारण प्रस्तुत शोधपत्रमा मिश्रित विधि अवलम्बन भएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई निम्नलिखित मूलशीर्षक र आवश्यकतानुसार उपशीर्षकमा समेत राखी सङ्कलन र विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद एक : शोध परिचय

परिच्छेद दुई : डोटी जिल्ला र डोटेरी चाडपर्वको सङ्क्षिप्त परिचय

परिच्छेद तीन : लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय र डोटेरी लोकगीत

परिच्छेद चार : डोटी जिल्लामा प्रचलित घरगीतको परिचय

परिच्छेद पाँच : डोटी जिल्लामा प्रचलित घरगीतको सङ्कलन

परिच्छेद छ : सङ्कलित घरगीतको विश्लेषण

परिच्छेद सात : उपसंहार

दोस्रो परिच्छेद

डोटी जिल्ला र डोटेरी चाडपर्वको सामान्य परिचय

२.१ डोटी जिल्लाको परिचय

डोटी जिल्लाको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक तथा सामाजिक परिचय यसरी दिन सकिन्छ ।

२.१.१ नामकरण

जुनसुकै ठाउँको नाउँले त्यस ठाउँको परिचय गराउँछ र त्यसको नामकरण हुनुमा केही न केही रहस्यले सम्बन्ध राखेको हुन्छ । नेपालका विविध ठाउँहरूको नाम प्रायः पहाड, नदी-नाला लगायत विभिन्न धार्मिक स्थल अनि तत्कालीन प्रभुत्व जमाएका उच्च पदस्थ व्यक्तित्वहरूको नामसँग जोडिएर पनि रहन गएको पाइन्छ । डोटीको नामकरणमा यस्ता केही किम्बदन्ति र धारणाहरू पनि पाइन्छन् :

२.१.१.१ पौराणिक प्रसङ्ग

डोटी को नामकरणका सम्बन्धमा भने विभिन्न किम्बदन्तीहरू र विभिन्न विद्वान्का आ-आफ्नै धारणाहरू रहेका छन् । यस क्षेत्रमा प्रचलित एउटा लोकविश्वासका आधारमा 'डोटी' प्राचीन कालदेखि नै देवभूमिका रूपमा चिनिँदै आएको छ । पुराणमा उल्लिखित नामहरू लौकिक रूपमा अपभ्रंश भई प्रयोग हुँदै आउँदा विभिन्न नामहरू रहेको पौराणिक प्रसङ्गहरू छन् । श्री स्कन्द पुराणको मानसखण्डमा उल्लेख गरेअनुसार बडीमालिका र कर्णाली नदीको बीचमा देवतट रहेको पाइन्छ । यी स्थानहरूमा देवी देवताहरूको बासस्थान भएको र हाम्रा पूर्वज ऋषिमुनिहरूद्वारा पनि गरिएको तप, साधनाका प्रसङ्गले यो पहिले देववन थियो जसलाई 'देवाटवी' भनिन्थ्यो । डोटेरी भाषामा देवतालाई 'देउ' भन्ने गरिन्छ भने 'टवी' को उच्चारण पूरामात्रामा नभई 'टी' मात्रै भएर मात्रै भएर 'देउटी' शब्द अपभ्रंश हुँदा 'द्यौटी' हुन गयो । समय क्रममा कसैले धोटी, कसैले दोटी भन्दाभन्दै कालान्तरमा 'डोटी' शब्दको नामकरण हुन गयो, भन्ने स्व. देवकान्त पन्तको मतलाई उद्धृत गर्दै सुवेदी (०५९:२५) ले पनि आफ्नो समर्थन जनाएका छन् ।

२.१.१.२ ऐतिहासिक प्रसङ्ग

डोटी जिल्लाको नामकरणको सम्बन्धमा ऐतिहासिक पक्षबाट हेर्दा विभिन्न प्रसङ्गहरू प्राप्त हुन्छन् । नेपालको एकीकरण हुनुपूर्व डोटी एउटा सिङ्गो राज्यका रूपमा स्थापित थियो । यसको क्षेत्र पूर्वमा कर्णाली, पश्चिममा महाकाली, उत्तरमा मानसरोवर (कैलास) र दक्षिणमा कर्णाली र महाकाली नदीको सङ्गमभित्रको सम्पूर्ण भू-भागलाई बुझिन्थ्यो । डोट्याल शब्दको प्रयोग गर्दा कुमाउ (उत्तराखण्ड-भारत) बासीले महाकाली पूर्वको जोसुकैलाई डोट्याल भनी सम्बोधन गरेको पाइन्छ । यस भनाइमा त यो शोधकर्ता पनि सहमत छ किन भने यसभन्दा ४/५ वर्ष पूर्व हरिद्वारमा एकजना प्राध्यापकले सोधेका थिए “आप नेपाल डोटीके बासी हैं ?”। त्यसै गरी वैतडी, दार्जुला, अछाम, बझाङ र बाजुराका मानिसहरूले डडेल्धुरा र डोटी (हालको) बासीलाई ‘डोट्याल’ भन्ने गरेको पाइन्छ । वासुदेव पाण्डेयका अनुसार अर्को ‘डोट्याल’ शब्द डडेल्धुरा र डोटी भित्रै पनि ‘गैरी डोटी’ अर्थात् डोटी खोलाको आधिपत्यमा पर्ने सम्पूर्ण गाउँबासीलाई भनिन्छ (जोशी, २०६७ : ६०-६८) ।

देवीप्रसाद ओझाले पनि यसको सीमाना यस क्षेत्रबाट भएर बग्ने डोटीखोला र महाकाली वारिको सम्पूर्ण भू-भागदेखि जुम्लासम्म डोटी भनिने पुरानो चलनले यसको नामकरणका साथै यसको प्राचीनता र विशालता प्रमाणित हुन्छ भनेका छन् (ओझा, २०४९ : १) ।

यसरी डोटी जिल्लाको नामकरण सम्बन्धमा विद्वान्हरूका विभिन्न मत तथा विविध पौराणिक र ऐतिहासिक प्रसङ्गहरू भेटिए तापनि यसको नामकरणको सम्बन्धमा अन्य भन्दा ऐतिहासिक पक्ष नै बढी प्रबल र विश्वसनीय लाग्दछ ।

२.१.२ भौगोलिक परिचय

विभिन्न जाति वा ठाउँको सभ्यता र सम्पन्नताको पूर्वआधार त्यहाँको लोकजीवन, लोकसंस्कृति हो भने यसलाई पनि प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्ने त्यहाँको भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक, शैक्षिक, स्वास्थ्य, संचार आदिजस्ता अवस्था पनि हुन् तसर्थ यहाँ तिनीहरूको संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

हाल डोटी नेपालको सुदूरपश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्रअन्तर्गत सेती अञ्चलमा पर्ने पाँच जिल्लाहरूमध्ये एक महत्त्वपूर्ण जिल्ला हो । सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको सदरमुकाम रहीआएको यस जिल्लाको सिमाना पूर्वमा अछाम, सुर्खेत, पश्चिममा डडेल्धुरा, वैतडी,

उत्तरमा बभाङ्ग, बाजुरा र दक्षिणमा कैलाली, कञ्चनपुर जिल्लाहरू पर्दछन् । यसको आफ्नै सीमाना भने पूर्वमा एकडीगाड, बूढीगङ्गा र सेतीनदी, पश्चिममा सेतीगङ्गा, घनघारडाँडा र पुजारी खोला, उत्तरमा सकार ताम्रेश्वरलेक, खप्तडको लेक तथा दक्षिणमा ठूलीगाड, चुरेपर्वतमालाका ठूला वनडाँडा र चिरकिट्टे लेक आदि पर्दछन् ।

११ हजार फिट भन्दा अग्ला पहाडी क्षेत्रका साथै दिपायल, जोरायल, तलारा, गडसेरा जस्ता बेसीहरू भएको डोटी जिल्ला उचाइको भिन्नताका कारण साधारण मनसुनी हावापानी पाइए पनि यहाँ खासगरी लेकाली, ठण्डा शीतोष्ण र अर्धउष्ण हावापानी पाइन्छ । २०२५ वर्गकिलोमिटर कुल क्षेत्रफल रहेको यस ठाउँका लेकाली तथा पहाडी प्रदेशमा चट्टान र जङ्गलले धेरै भू-भाग लिएको हुँदा उत्पादनको दृष्टिमा यस क्षेत्रमा, ओखर, स्याउ, आलु, पिँडालु, मकै र जौ, गहुँ जस्ता उत्पादन हुन्छन् । बेसी भू-भाग भएका ठाउँमा धान, गहुँ, भट्मास, फापर, कोदो लगायतका अन्नबाली र सुन्तला, केरा आदि विभिन्न फलफूल पनि प्रशस्तै उत्पादन हुने गर्दछन् । यहाँका किसानहरूले प्रायः सिँचाइको अभावका कारण वर्षामा नै बढी निर्भर रहनु परेको देखिन्छ । सेती नदी, बूढीगङ्गा आदि जस्ता ठूला-ठूला नदी र गाडहरू हुँदाहुँदै पनि सिँचाइ सुविधा भएको छैन ।

वि.सं. २०३२ सालभन्दा अगाडि ७१ गाउँ पञ्चायतमा विभाजित डोटी जिल्ला अहिले ५० वटा गा.वि.स. १ नगरपालिका, १ इलाका र २ वटा निर्वाचन क्षेत्रमा बाँडिएको छ । २०२८ मा लिइएको तथ्याङ्क अनुसार यस जिल्लाको जनसंख्या २,०७,०६६ रहेको देखिन्छ । सहरी जनसंख्याको प्रतिशत १०.६५ मात्र भएकोले यस जिल्लामा बालबालिका र वृद्धवृद्धा गरी ८८ प्रतिशत भन्दा बढी पहाडमा बसोवास गर्दछन् । तथ्याङ्क विभागको आँकडा (२०५८) अनुसार ९९ प्रतिशत हिन्दू जनसंख्या रहेको डोटीमा अन्य धर्मावलम्बीहरूको समेत उपस्थिति छ । सोही आँकडा अनुसार यस जिल्लामा बसोवास गर्ने मानिसहरूमा क्षत्री (५३.२२ प्रतिशत), कामी (१३.४५) ब्राह्मण (१०.७१ प्रतिशत), दमाई (६.३६ प्रतिशत) र सुनार, कार्की, भूल तथा जाति नखुलेका अन्य दलित (३.९९) गरी प्रमुख ५ जाति बसोवास गर्दछन् । सदरमुकाम सिलगढीमा भने प्रायः नेवारहरूको वस्ती छ । मातृभाषामा भने यहाँ अत्यधिक डोटेली र केहीमात्रामा अन्य (हिन्दी, मगर, मैथिली आदि) भाषा पनि प्रयोग हुन्छ (जि.वि.स., २०५९:२, डोटी जिल्लाको तथ्याङ्क, जिविस, डोटी) ।

ताल, झरनाहरूले पनि प्रसिद्ध रहेको यस जिल्लामा पर्ने खप्तड दह (ताल), छतिवन ताल, देउताल, मुस्ताल, खकरताल, चरमुनिताल र बुलालताल आदि रहेका छन् । प्रमुख

पर्यटकीय दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण यस जिल्लाको खप्तड लेक हाल खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्जका नामले राष्ट्रिय स्तरमा नै परिचित भएको छ । त्यसैगरी डोटी जिल्ला धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्त्व बोकेका कारण यहाँ शैलेश्वरी, वडीमालिका, खप्तड, केदारेश्वर, ठूलाकेदार, चाकाकेदार आदि विभिन्न देवस्थल र तमाम मन्दिरहरू रहेका छन् ।

डोटी जिल्ला दुर्गम क्षेत्रको पहाडी अङ्ग भएकाले यातायात, स्वास्थ्य र खाने पानीको राम्रो व्यवस्था छैन । धनगढी-डडेल्धुरा हुँदै दिपायल डोटी जोड्ने राजमार्गको केही भाग पक्की सडक मात्र डोटी भू-भागमा पर्ने भए पनि बुङरदेखि जोरायल ३०/३५ किलोमिटर तथा राजपुर लगायतका क्षेत्रमा कच्ची सडक रहेको छ । हालै धनगढीदेखि विपीनगर, गडसेरा हुँदै दिपायल जोड्ने सडकको निर्माण कार्यले भने धेरै पिछडिएका त्यहाँका मानिसहरूको आशा पलाएको देखिन्छ । अन्य अछाम, बझाङ पुग्ने कच्ची सडक तथा सहायक पैदल र खच्चड हिँड्ने बाटाहरूले डोटी, अछाम, बझाङ, बाजुरको सङ्गमस्थल बनेको छ ।

विद्युत, सिँचाइ, सञ्चार आदिको अवस्था पनि क्रमशः सुधार हुने अवस्थामा छ । आशा छ डोटी जिल्ला सुदूरपश्चिम विकास क्षेत्रको सदरमुकाम भएका कारण पनि विकासको गतिमा अगाडि बढी रहोस् यस क्षेत्रमा सबैको ध्यान पुगिरहोस् ।

२.१.३ ऐतिहासिक परिचय

डोटी जिल्लाको महत्त्व प्राचीन समयदेखि नै रहँदै आए पनि यसको प्रमाणिक इतिहास भने विभिन्न शिलालेख र ताम्रपत्रका आधारमा मध्यकाल पछिको मात्रै धेरै थोरै इतिहास पाउन सकिएको छ । यस क्षेत्रमा विदेशी विद्वान् अटकिन्सन, राहुल सांकृत्यायन तथा नेपाली विद्वान्हरू योगी नरहरिनाथ, बाबुराम आचार्य, देवकान्त पन्त लगायतले डोटेली वंशावली, ताम्रपत्र, शिलालेख आदिका आधारमा खोजी गरेको पाइन्छ । मध्यकालभन्दा अघि यसबारेमा केही थाहा नभए पनि मध्यकालमा भने डोटी बाइसी राज्यहरूमध्ये शक्तिशाली राज्य देखिन्छ । योगी नरहरिनाथका अनुसार त्यतिबेला यसको सिमाना पश्चिममा कालिकुमाउँदेखि पूर्वमा कर्णाली र उत्तरमा ठाकुरजीदेखि दक्षिणमा तराइसम्म थियो । रत्नाकर देवकोटाको जुम्लाको सामाजिक रूपरेखामा नेपालको पश्चिमको भू-भाग जब बाइसे-चौबीसे राज्यहरूमा विभक्त भयो त्यसै बेला बाइसे राज्यहरूमा नेपालका सुदूरपश्चिमाञ्चल र त्यसको आसपासका उत्तरी सीमानाका राज्यहरूको नियन्त्रक भएर

जुम्लाका राज्यहरूले हिमनदीको किनामा रहेको सिँजादरबारको लामाथडामा राजधानी बनाएका थिए भनिएको छ (चालिसे, ०३९ : ६) । यसरी हेर्दा अबै यस विषयमा विवाद रहेको देखिन्छ । जेहोस् डोटीको विभिन्न तबरले ऐतिहासिक खोजी हुनु आवश्यक छ ।

डोटीका शासकहरूका बारेमा योगी नरहरिनाथ, अटकिन्सन, राहुल सांकृत्यायन तथा देवकान्त पन्तको खोजीबाट विभिन्न किसिमका वंशावलीहरू प्रकाशमा ल्याइएका छन् । डोटी जिल्लाको ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमा कर्णाली प्रदेशको सिञ्जा साम्राज्यको पतन भए पछि डोटी बाइसी राज्यहरूमा पहिलो स्वतन्त्र राज्यको रूपमा रहेको थियो । डोटी स्वतन्त्र हुने समयमा कर्णाली प्रदेशको खस मल्ल, सिञ्जा साम्राज्यका प्रथम राजा पृथ्वीमल्ल थिए । विभिन्न वंशावली, जनश्रुति, अभिलेख, ताम्रपत्र आदिको विश्लेषणका आधारमा एउटा वंशावली प्रकाशित गरेका छन् । जसअनुसार डोटीका प्रथम राजा निरय (निरै, निरञ्जन) पाल देव हुन् । जसको समय ताम्रपत्रअनुसार लगभग १२८४ शाकेतिर पाइन्छ । अनि अन्तिम राजाको रूपमा दीप शाहीलाई देखाइएको पाइन्छ र इ.सं. १७९० तिर बहादुर शाहको नायबीमा खत्रीको फौजले डोटीका राजा दीप शाही माथि विजय गरेपछि मात्र डोटी बृहतनेपालको अभिन्न अङ्ग बनेको हो (पन्त, ०३२ : ८३) ।

यसरी डोटी स्वतन्त्र राज्य स्थापना गर्नमा निरयपाललाई नै सबैले श्रेय दिएको पाइन्छ र यसपछि यो राज्य नेपालमा मिसिएपछि निकै टाढा रहेकाले यहाँका पराजित राजाहरूले राणाकालको अन्त्यसम्म ठूलो प्रभाव जमाएको भेटिन्छ । यस ऐतिहासिक डोटीको बृहत् इतिहास अबै प्रामाणिक रूपले खोजी हुँदै जाँदा धेरै तथ्यहरू प्राप्त हुनसक्छन्, खोजी हुनु जरूरी छ ।

२.१.४ सामाजिक परिचय

कुनै पनि ठाउँको लोक संस्कृति र सामाजिक अवस्था अनि जातजातिको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको हुन्छ । डोटीमा प्रचलित हाम्रो नेपाली लोकसंस्कृति र लोक साहित्य पनि अन्यत्र जस्तै त्यहाँको सामाजिक अवस्था वा त्यहाँको शैक्षिक, आर्थिक, राजनैतिक अवस्था जातिपाति, रहनसहन, बसोवास आदिबाट प्रशस्त मात्रामा प्रभावित छ । त्यसैले त्यहाँको जनजीवनमा प्रायः गरिबी, शोषण, अन्याय, अत्याचार अनि धेरै रूढिवादी विश्वास आदिका कारणबाट कसैले पढ्न नपाउने, कसैले कमाइ खान विदेशिनु पर्ने त कसैले आफ्ना छोराछोरी बेचेर खानुपर्ने जस्ता रीतिरिवाज र चलन (बाध्यता) कायम रहेको पाइन्छ । यिनै

अभावका कृष्णहरूलाई समेटेर त्यहाँको लोक साहित्य जसमा अभ लोकगीतहरू बढी अभिव्यक्तिका छन् ।

योगी नरहरिनाथका अनुसार डोटीको प्राचीन समाजको बस्तीबारे प्राचीन हिन्दूपुराणहरूमा उल्लेख भएको छ । प्राचीन समयमा डोटी राज्यमा किरातीहरूले राज्य गरेका थिए र यहाँ किरात वा राजी जातिको बसोवास थियो । उहाँकै अनुसार यही जातिलाई कसैले राउते पनि भन्ने गरेको र कसैले कुसुण्डा वनमान्छे भन्ने गरेको पाइन्छ ।

हाल डोटीमा प्रायः हिन्दू धर्म मान्नेहरू नै धेरै बसोवास गर्ने गर्छन् । जसमा हिन्दू धर्मकै नीति अनुसार (कर्मानुसार) जात विभाजन गरिएका मानिसहरू नै छन् । जसमा ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य र शूद्रहरू छन् । तिनीहरूका थरहरू क्रमशः यसप्रकार देखाउन सकिन्छ :-

- ब्राह्मण : ओझा, अवस्थी, पन्त, जोशी, रोस्यारा, भट्ट, भण्डारी, फुलारा, पनेरू, उप्रेती, पाठक, बडू, दाहाल, उपाध्याय, पाण्डेय आदि ।
- क्षत्रीहरू : कुँवर, खड्का, रावल, बोहरा, चोखाल, बोगटी, विष्ट, खत्री, बलायर, वली, माभी, नेगी खडायत, कठायत, ढाँट, रोकाया आदि ।
- ठकुरी : सिंह, मल्ल, बम, शाही, खाँड आदि ।
- दलितहरू : सार्की (मूल), दमाइँ (ढोली), कामी, .(ल्वार), बादी, ओड, सुनार, चुनारा, पार्की, औजी आदि ।

विभिन्न जातिका आधारमा कार्य पनि विभाजन गरिएको र हालसम्म पनि केही मात्रामा प्रचलनमा नै रहेको पाइन्छ । जस्तै:

ब्राह्मण : पढ्ने, पढाउने, पाठपूजा गर्ने, गराउने, दान लिने र दिने, परोपकार गर्ने आदि ।

ठकुरी : शक्ति हातमा लिएर राज्य चलाउने आदि

क्षत्री : शासकहरूको आज्ञानुसार राज्यमा न्यायशक्ति कर्म र बन्दोवस्त मिलाउने र केहीले खेती गर्ने

दलित : माथिका सबैको सक्दो सेवा गर्ने र सरसफाइ गर्ने आदि ।

यसरी डोटी जिल्लाको सामाजिक अवस्थालाई समष्टिमा केलाएर हेर्ने हो भने यहाँ विभिन्न जातजातिका मानिसहरूको बसोवास पाइन्छ । जातजातिमा, रहनसहनमा विविधता भए पनि धर्म, संस्कृति, सामाजिक र ऐतिहासिक एकता रहेको पाइन्छ । खानपानमा सामान्यतया रोटी, दाल र भात, ढिँडो, कोदो, फापर, मकै आदि प्रमुख छन् भने पोसाकमा पुरुषको दौरा सुरूवाल, महिलाको धोती, गुन्युचोलो, पटुका, गामन (कतै कतै) आदि रहेका छन् । खास गरी यो क्षेत्र विकट पहाडी जिल्ला भएका कारण यहाँका मानिसहरू धर्म र परम्पराप्रति नै बढी आस्थावान देखिन्छन् । जनचेतनाको कमी, गरिबी, रूढिवादीप्रतिको आस्थाले विभिन्न पीडा भोग्दै आएका यहाँका मानिसहरूमा अहिले आएर शिक्षा, यातायात र सञ्चारका माध्यमले केही हदसम्म भए पनि शिक्षित हुँदै गइरहेको पाइन्छ । डोटी जिल्लाका मानिसहरू प्रायः कृषिमा आश्रित भएकाले यहाँका मानिसहरूको जीविकोपार्जनको मुख्य स्रोत कृषि नै भएको छ भने गरिबीका कारण जीवन धान्न कोही-कोही छिमेकी मुलुक भारततिर लाग्ने परम्परा पनि छँदैछ ।

२.१.५ आर्थिक अवस्था

नेपालका विकट पहाडी जिल्लाहरूमध्ये डोटी पनि एक हो । यहाँका मानिसहरूको जीवनस्तर पहिलेदेखि नै कृषिमा आधारित रहँदै आएको छ । तर जीवनस्तरमा उल्लेखनीय विकास भने भएको छैन । यहाँका अधिकांश मानिसहरू जागिरको खोजीमा भारतका विभिन्न प्रदेशमा जाने गर्दछन् । यस जिल्लाको प्रमुख आर्थिक स्रोतका रूपमा कृषि पेसालाई नै लिने गरिन्छ । कृषि पेसाबाट प्राप्त आयआम्दानीले नै हरेक आवश्यकताहरू पूर्ति गर्ने गरिन्छ । यस्तै अन्य आर्थिक स्रोतहरू भनेको विभिन्न किसिमका फलफूल उत्पादन र गाई, भैंसी बाखा जस्ता पशुजन्य पालन हो । गाई-भैंसीबाट दूध, दही, घ्यू आदि विक्रीवितरण गरेर, त्यस्तै फलफूलमा सुन्तला, केरा, नास्पाती आदि पनि कहीं कतै विक्रीवितरण गरिन्छ । डोको, नाम्लो, डालो, सोली आदि पनि त्यहाँको आर्थिक स्रोतको साधन बनेको पाइन्छ । विभिन्न उपाय नहुनेले विकल्पका रूपमा अरूको उपभोग्य सर-सामान बोकर भए पनि गुजारा गरेका छन् । यसरी यस जिल्लाको आर्थिक अवस्थालाई हेर्दा यहाँका अधिकांश मानिसहरूको जीवन स्तर अत्यन्त कमजोर देखिन्छ भने आर्थिक जीवनस्तर माथि उठाउने उल्लेखनीय आधार केही भएको पाइँदैन ।

डोटी जिल्लाको आर्थिक मेरूदण्डको प्रमुख आधार मध्ये कृषि नै प्रमुख हो । यस क्षेत्रमा उत्पादन गरिने प्रमुख खेतीका रूपमा धान, मकै, गहुँ, जौ, फाँपर, कागुन, आदिका

साथै तरकारीका रूपमा केराऊ, सिमी, फर्सी, लौका, लसुन र तेलहरूमा तोरी, बदाम, तिल, भँगिरो आदि हुन् । फलफूलहरूमा आँप, कटहर, मेवा, सुन्तला, केरा, कागती, भोगटे, आरू, किम्बू, आलिबखडा नासपाती, मौसम्बी, स्याऊ आदि उत्पादन हुन्छन् ।

यस जिल्लामा धेरै भू-भाग भौगोलिक बनावटका कारण भिराला र विकट भए पनि केही भू-भाग भने समथर र उर्वर पनि छन् । त्यस्ता ठाउँमा सिँचाइको पनि व्यवस्था भएको र समयमा अन्नबाली लगाउन मिल्ने र उत्पादन पनि राम्रै भएको पाइन्छ । डोटी जिल्लामा पशुपालन व्यवसाय पनि त्यतिकै फस्टाएको देखिन्छ । यहाँ गाई, भैंसी, भेडा, बाखा, सुँगुर, कुखुरा, हाँस, आदि पशुपक्षीहरू रहेका छन् । यस क्षेत्रका मानिसहरूले अहिले आएर पशुपालन व्यवसायलाई आम्दानीको स्रोतका रूपमा प्रयोग गर्दै आएको देखिन्छ । उपयुक्त जनचेतनाको कमी, कृषिप्रणालीमा लगानीको अभाव, आधुनिक कृषि तालिमको अभाव आदिका कारण यो व्यवसाय त्यति फास्टाउन पाएको छैन । यस जिल्लामा फस्टाएको प्रमुख व्यापार मध्ये घरेलु उपभोगका सामानहरूको विक्रीवितरण नै हो । मुख्यतः त्यस्ता घरेलु सामानमध्ये नुन, तेल, चामल, मट्टीटेल, भाँडाकुडा, लत्ताकपडा आदि हुन् ।

२.१.६ धार्मिक तथा सांस्कृतिक परिचय

डोटी जिल्लाको धार्मिक तथा सांस्कृतिक परम्परा अत्यन्त सम्पन्नशाली रहेको पाइन्छ । यहाँका मानिसहरू धर्म-कर्ममा अत्यन्तै विश्वास गर्दछन् । यही विश्वासबाटै मानिसहरूले विभिन्न मठमन्दिरहरूको स्थापना गरेर धार्मिक र सांस्कृतिक परम्परालाई सम्पन्नशाली बनाएको पाइन्छ । डोटी क्षेत्रका मानिसहरू धर्ममा बढी आस्था राख्ने भएकाले थुप्रै मठमन्दिरहरू प्राचीन समयदेखि तिनीहरूको वास्तुकलामा निर्माणको आधार रहेको पाइन्छ । यहाँका मानिसहरू धर्ममा बढी आस्था राख्ने भएकाले थुप्रै मठमन्दिरहरू सुरक्षित रहन सकेका उदाहरण पनि छन् (यात्री (२०३५:३९७) । डोटी जिल्लाका प्रमुख धार्मिक स्थलहरूमा डोटी शैलेश्वरी मन्दिर, राधाकृष्ण मन्दिर, केदार भागेश्वर मन्दिर, घण्टेश्वर, मन्दिर, मालिका काफली, बूडाकेदार, चाकाकेदार आदि छन् । यस जिल्लाभित्र थुप्रै मेलास्थलहरू छन् जहाँ डोटेली चाडवाडहरूमा धार्मिक मेला लाग्ने गर्दछ । यी धार्मिक तथा सांस्कृतिक चाडपर्वका पूजाआजा एवम् मेलापरम्पराले यहाँको धार्मिक तथा सांस्कृतिक परम्परालाई जीवन्त तुल्याएका छन् ।

डोटी जिल्लामा मनाइने विभिन्न धार्मिक महत्त्व बोकेका चाडपर्व मध्ये - वल्के, गङ्गादशहरा, तीज, गमरा (गौरा), दशैं, दुत्ते (दिपावली), माघे संक्रान्ति (नरहरि), पुसेपन्ध, होरी (होली), आदि प्रमुख छन् । यसका साथै विभिन्न स्थानमा रहेका आ-आफ्नै ईष्ट, कुल, देवीदेवताका जात्रा (जाँत) हरू पनि गर्ने गरिन्छ । जसमा ती देवीदेवताको विशेष पूजा-आराधना तथा त्यहाँ मेला लाग्ने गर्दछ र धामी, भाँक्री लगायतले आ-आफ्नो नृत्य प्रस्तुत गर्दछन् ।

डोटेली साँस्कृतिक पक्षहरूमा मानिसको जन्मदेखि मृत्युसम्मका संस्कारहरू पनि प्रमुख छन् । यी षोडश (१६ वटा) संस्कारहरू -जन्मोत्सव, षष्ठीपूजा, नामकरण, अन्नप्रासन, कर्णवेध, चूडाकर्म, व्रतबन्ध आदिमा डोटेली संस्कृति अनुसार आफ्नै भाषा र लयमा सजिएका फागगीत, मागल, घरगीत आदि गाउने र रमाउने प्रचलनले डोटेली परम्पराको जगेर्ना गर्नुका साथै आफ्नो छुट्टै धार्मिक पहिचान बनउन सफल बनेको देखिन्छ । यसरी डोटी जिल्लामा भएका विभिन्न धार्मिक तथा साँस्कृतिक पक्षले डोटीको मात्रै नभई वैदिक सनातनधर्मप्रति आस्था भएका तथा लौकिक संस्कार प्रेमीहरूको मनोबल उच्च बनाउनुका साथै सम्पूर्ण नेपाली लोकसंस्कृतिको पहिचानमा एक अभिन्न स्रोत बनेको पाइन्छ ।

२.१.७ शैक्षिक अवस्था

शिक्षाको क्षेत्रमा डोटी जिल्लाको अवस्था पहिलेको भन्दा निकै सुधिएको देख्न सकिन्छ । पिछडिएको सुदूरपश्चिममा पनि पहाडी विकट जिल्ला भएका कारण पनि त्यहाँ शिक्षाको पहुँच पहिले नहुनु स्वभाविकै हो । वि.स.२००४ सालभन्दा अगाडि नै डोटीको सदरमुकाम सिलगढीमा पढ्नकालागि भाषा पाठशाला रहे पनि जिल्लामा एउटा मात्रै पाठशाला, त्यही पनि टाढाको व्यक्तिलाई पहुँच भएन । पछि आएर उच्चाकोट लगायतका ठाउँमा विद्यालय भएको त्यहाँका बृद्धबृद्धाको भनाइ छ । जे भए पनि ती पाठशाला अहिले विद्यालय र क्याम्पस हुन सफल भएको पाइन्छ । भाषा पाठशाला नाममा रहेको सिलगढी स्थित भवन अहिले गीता पुस्तकालयको नामले परिचित छ ।

वि.सं. २०२८ मा कुल ७.१ प्रतिशत साक्षरता रहेको डोटीको हाल आएर यो संख्या बढेर कुल साक्षरता ४३.७ पुगेको छ । २०५८ को तथ्याङ्क अनुसार त्यतिखेर ३२४ विद्यालय मध्ये २४१ प्रा.वि., ४७ नि.मा.वि., ३१ मा.वि.का साथै ५ वटा उच्च मा.वि. र एउटा त्रि.वि. अन्तर्गतको क्याम्पस जुन डोटी क्याम्पसका नामले चिनिन्छ । हाल ६६/६७

मा आएर यो संख्या बढी प्रा.वि. २६१, नि.मा.वि. ६०, मा.वि. ३९, उच्च मा.वि. २४ र क्याम्पस ३ गरी जम्मा विद्यालयको संख्या ३८७ पुगेको छ(डोटीको तथ्याङ्क, २०५८:२) ।

यसरी शिक्षा क्षेत्रमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रबाट गरिएका पहलहरू र शैक्षिक अवसरको उपयोग अहिले यस क्षेत्रका मानिसहरूले धेरै थोरै भए पनि गर्न पाएका छन् । यस क्षेत्रबाट पढाइ हाँसिल गरी राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमै ख्याति कमाउन पनि केही व्यक्तिहरू सफल नै छन् । प्रायः निरोली, गडसेरा, उच्चाकोट, जैनोली आदि स्थानका विभिन्न प्रवृद्ध व्यक्तिहरूले ख्याति कमाएका र अन्य स्थानहरूबाट पनि अहिले ख्याति कमाउन सफल नै छन् । साहित्य लेखनका क्षेत्रमा पनि विभिन्न व्यक्तित्व लागिपरेका छन् । राष्ट्रिय स्तरकै व्यक्तित्वहरूमा डा. देवकान्त पन्त, डा. दुर्गाप्रसाद भण्डारी, डा. हेमराज पन्त, डा. जयराज पन्त, भक्त बहादुर बलायर, निर्मल कुमार भण्डारी, डा. देवीप्रसाद ओझा लगायतका छन् । ऐतिहासिक तथा राजनैतिक छवि भएका विभिन्न व्यक्तित्व मध्ये, भीमदत्त पन्त, शिवराज पन्त, सिद्धराज ओझा, टेकबहादुर चोखाल, भक्त बहादुर बलायर, लेखराज भट्ट लगायतका छन् । यसरी हेर्दा अबका पुस्तासम्म सबैले आजको शिक्षाको आवश्यकतालाई बुझेका र आउने पुस्ताकालागि त्यहाँको शैक्षिक अवस्था सम्पन्न नै हुन्छ भन्न सकिन्छ ।

२.१.८ यातायातको अवस्था

यातायातको क्षेत्रमा डोटीमा अहिलेसम्म खासै सुविधा पुगेको पाइँदैन । सदरमुकाम जोड्ने पक्की सडक (राजमार्ग) भने २०४४ तिरै बनेको छ तर सो (धनगढी डडेल्धुरा हुँदै दिपायल) सडकको करिब ६० मिटर जति भाग मात्रै यस जिल्लामा पर्दछ । अन्य कच्ची सडकको निर्माण कार्य हाल सुचारू देखिन्छ । अछाम, बझाङ, बाजुरा आदि जिल्ला जानुपर्ने प्रमुख स्थान डोटीकै बाटो भए तापनि अछाम जोड्ने पक्की सडक बाहेक अरू खच्चड मार्फत मालसामान ढुवानी गर्ने र गाउँघरका व्यक्तिले आफै भए पनि बोकेर खाद्यवस्तु ओसारपसार गर्ने गरेको पाइन्छ । हाल भने कच्ची सडक निर्माण प्रायःजसो ठाउँमा पुग्ने छाँट छ तर पहाडी विकटताका कारण ढिलाई हुने र बनाएको बाटो पनि वर्षे पानीका कारण पहिरोले भत्किने गरेको छ । हाल बुडरदेखि जोरायल कच्चीसडक, सहजपुरदेखि बीपीनगर हुँदै बर्छैन-घाँगलसम्म पनि कच्ची सडक पुगेको छ र आश्वाशनका धनी मन्त्रीको योजना तहुिएन भने धनगढीदेखि विपीनगर (ठूलीगाड) हुँदै गडसेरा दिपायल जोड्ने सडकको निर्माणले त्यहाँका धेरै गा.वि.सका मानिसहरूमा उत्सुकता जागेको पाइन्छ ।

यसरी डोटीमा यातायातको असुविधाका कारण धेरैजसो ठाउँमा खाद्यवस्तु लगायत लुगाकपडा, विभिन्न विद्यालयका सामग्रीहरू पनि ओसारपरसार गर्ने माध्यम खच्चड र भारी बोक्ने भरिया नै बन्न गएको पाइन्छ । त्यसकारण, त्यहाँ विभिन्न खाद्यवस्तुका साथै अन्य वस्तुहरू पनि महङ्गो हुने गरेको देखिन्छ ।

२.१.९ सञ्चारको अवस्था

डोटी जिल्लाको सञ्चारको अवस्था क्रमशः सुधारतर्फ लम्किएको पाइन्छ । परम्परागत हुलाक सेवा लगभग प्रत्येक गा.वि.स.हरूमा सुचारू छ । बीचमा देशमा संकटकालका बेला यो केही अवरूद्ध भए पनि फेरि सुचारू नै देखिन्छ । तर हालको टेलिफोनको सुविधाका कारण भने हुलाक ओभेलमा परेको छ ।

यस जिल्लामा केही समयपूर्व टेलिफोन लाइन ४७/४८ गा.वि.स.मा पुगिसकेको भए पनि ६०/६१ साल तिरको माओवादीद्वन्द्वका कारण ती सेवा नष्ट भएका र हाल पुनः निर्माण गरी सेवा सूचारू भएका छन् । यसका साथै अहिले नेपाल टेलिकमले वितरण गरेका यी फोन सुविधाले प्रत्येक पहाडी इलाकाको घरघरमा मोबाइल फोन प्रायः देखिन्छ । यसले सञ्चारको क्षेत्र सुदृढ नै मान्न सकिन्छ ।

२.१.१० स्वास्थ्यको अवस्था

डोटी जिल्लाको स्वास्थ्यको अवस्थालाई हेर्दा त्यति सन्तोषजनक स्थिति पाइँदैन । यस जिल्लाको सदरमुकाममा एउटा जिल्लाअस्पताल रहेको छ भने केही गा.वि.स.हरूमा स्वास्थ्य केन्द्र उपकेन्द्रहरू रहेका छन् । यी स्वास्थ्य केन्द्रहरूले यहाँका मानिसहरूलाई स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्दै आएका छन् । स्वास्थ्य जनचेतनाको अभाव, स्वास्थ्य चौकी उपचौकी भएका ठाउँमा पनि उपयुक्त स्वास्थ्य सेवीको अभाव यातायातको अभाव आदि विभिन्न कारणले गर्दा यहाँका मानिसहरूले स्वास्थ्य सम्बन्धी असुविधाको पीडा भोग्नु परेको देखिन्छ । अनि विकट जिल्ला भएकै कारण चाहिने औषधि तथा उपकरणहरू समयमै उपलब्ध हुन नसकेकाले यी स्वास्थ्य केन्द्रहरूको सेवा प्रभावकारी बन्न नसकेको हो । दुर्गमकै कारण दरवन्दी अनुसार कर्मचारीको उपस्थिति नहुने गरेको पाइन्छ ।

यस जिल्लामा स्वास्थ्य चौकीमा जानुपर्ने जनचेतनाको अभावका कारण विविध स्थानमा अझै पनि झारफुक गर्ने, धामी भाँक्री गर्ने, विभिन्न घरेलु जडिबुटीको उपयोग गर्ने जस्ता घरेलु उपचार पनि विद्यमान रहेको पाइन्छ । विभिन्न रूढिवादीमा विश्वास गर्ने

जनमानसको संख्या अझै बढी भएकाले यहाँको स्वास्थ्य अवस्था दयनीय बन्नको कारण यहाँका ग्रामीण भेगका मानिसहरूले अझै कष्ट भोग्नु परिरहेको पाइन्छ ।

२.२ डोटी जिल्लाका चाडपर्वको सामान्य परिचय

नेपाली संस्कृतिको मूल र प्राचीन थलो मानिने डोटीका विभिन्न जातजातिले सामूहिक रूपमा वर्षभरि विभिन्न चाडवाडहरू मनाउँछन् । यी चाडपर्वहरूमा आफ्नो लोकसंस्कृतिको जर्गेना भएको त्यहाँका मानिसहरूको धारणा छ । यसले केवल डोटीमात्र नभई सम्पूर्ण नेपालको लोकसंस्कृतिको जर्गेना गरेको छ । ब्राह्मण, क्षत्री, दमाईदेखि लिएर नेवार, सार्की, कामी आदिसम्म सम्पूर्ण जातजाति सामूहिक रूपमा यी चाडपर्वहरू मान्ने गर्दछन् ।

२.२.१ बिसौं (बिसवा संक्रान्ति)

यस चाडलाई प्रायः बिसौं भनेर पुकारिए पनि कसैकसैले यसलाई 'विसु' पनि भन्ने गर्दछन् । विक्रमीय शताब्दी अनुसार सम्बत् फिर्ने पहिलो दिन अर्थात् वैशाख संक्रान्तिको दिन यो चाड मनाइने हुँदा यसलाई विसवासंक्रान्ति पनि भनिएको होला । वर्षभरिको पहिलो चाड भएका कारणले यो चाड धुमधामसँग मनाइन्छ ।

घर लिपपोत गरी चिटिक्क पार्ने तथा सिँगार्ने भएका कारण यो चाड आउनु ३/४ दिन पहिलेदेखि नै घर-घरमा चहलपहल सुरु हुन्छ । बिसौंको अघिल्लो दिन सवका घरघरमा त्यहाँका स्थानीय परिकार लाउन (पुरी), बाबर(सेल), निसौसे (चामलको पीठाको दही, चिनी, घ्यु, मिसेर बनाइएको), पुवा आदि पक्वान्नहरू पाकेको बासना मग्मगाइरहेको हुन्छ । नयाँ वर्ष आएका दिन अर्थात् वैशाख संक्रान्तिका दिन बिहानै सबैले आ-आफ्ना नजिकका तीर्थमा, नदीनालामा गई तीतेपाती लगाएर पुरानो वर्षमा भएको रोगव्याधि, लुतो सबै विष हटोस् भनेर नुहाउने गर्दछन् । कसै कसैले सिस्नु पनि छ्याप्ने गर्दछन् जसले सिस्नुमा भएको विष मार्ने तत्त्वले शरीरमा भएको विष या लुतो जाओस भन्ने विश्वास बोकेको छ । यसै अवसरमा घरघरबाट विदेशिएका व्यक्तिहरू पनि घर आउने र रमाइलो गर्ने गर्दछन् । आ-आफ्ना कुल ईष्ट देवताको पूजाआजा गरी विभिन्न पक्वान्न चढाइ, आफन्तसँग मिलिजुली विभिन्न घरगीत तथा ड्यौडा गीत खेली रमाइलो गरेको पाइन्छ ।

२.२.२ गङ्गा-दशहरा

डोटेला चाडपर्वमध्येको अर्को चाड गङ्गा दशहरा हो । यो चाड जेठ महिनाको शुक्ल दशमीमा मनाइन्छ । यस दिन बिहानै उठेर सबै जना नुहाइधुवाइ गरी चोखो हुन्छन् । अनि

सबै मिलेर गङ्गाजीको प्रतीकका रूपमा एउटा पुतलो बनाई पूजा गर्दै नजिकको मन्दिर परिक्रमा गरी गङ्गा (गाड) मा लगेर (बिसर्जन) सेलाउँछन् । यस अवसरमा गीत, भजन तथा अन्य सांस्कृतिक क्रियाकलाप गरी मनोरञ्जन गरिन्छ । गङ्गास्नान विभिन्न ताल, तलाउ, गाड (नदी) मा गएर गरिन्छ । यस चाडमा खप्तड लगायतका डोटीमा अवस्थित विविध त्रिवेणी घाटहरूमा स्नान र मेला लाग्ने गर्दछ । त्यसकारण यस चाडले पनि डोटी क्षेत्रमा ठूलो महत्त्व पाएको छ ।

२.२.३ असार पन्ध्र

हाम्रो देश कृषिप्रधान देश भएकाले यस देशमा कृषिसम्बन्धी चाडले महत्त्व पाउनु स्वभाविक हो । नेपाल भर मनाइने असार पन्ध्र डोटीमा पनि धुमधामसँग मनाइन्छ । किनभने हाम्रो देशभरिकै सबैभन्दा धेरै उत्पादन हुने धान डोटीमा पनि सबैभन्दा धेरै उत्पादन हुने र त्यहाँका धेरै व्यक्तिको आधार कृषि भएकाले यस महिनाको पन्ध्रमा रोपाइँ सकिएपछि धुमधाम रमाइलो गरिन्छ । यही समयमा हिलोपानीमा चुर्लम्म भिजेर धानबाली लगाएका सम्पूर्ण कृषकहरू आफ्नो परिश्रम सफल भएर खेत रोप्ने काम सकिएकोमा उल्लासमय वातावरणमा यो चाड मनाउँछन् । यस चाडमा पनि खेत रोप्दा विभिन्न कर्मगीत गाउने गरिन्छ ।

२.२.४ हरियाली सङ्क्रान्ति

साउन महिनाको एक गते अथवा साउने सङ्क्रान्तिलाई हरियाली सङ्क्रान्ति भनिन्छ । सम्पूर्ण खेतबारी, डाँडाकाँडा नै हरिया देखिने साउन सङ्क्रान्ति साँच्चिकै हरियाली सङ्क्रान्ति भन्न लायक छ । यस्तै डोटीका अन्य चाडले र ती चाडको नाउँले नै पनि त्यहाँको जनजीवनका महत्त्वपूर्ण पक्ष र कृषिप्रधानतालाई प्रष्ट पार्दछन् । जेठ, असारको धूप र हिलो पानीमा डुबेर थकित भएका नेपालीहरूलाई आराम गर्ने, मीठो खाने दिनको रूपमा मनाइने चाड डोटेली मानिसले पनि यसलाई उत्तिकै धुमधामसँग मनाउँछन् ।

साउने सङ्क्रान्तिको दिन सबैले आ-आफ्ना खेतका इचली (आली) मा मेल (मयल फल) को हाँगा फलसहितको र तीतेपाती आदि गाडेर धान धेरै फलोस् भन्ने कामना, पूजा गर्दछन् र पुरी र बावर पनि खेतमै पकाउने चलन छ । यसलाई बास उठाल्ने पनि भनिन्छ । यसै दिन कसैले घरमा पनि भूत-पिचासको डर नहोस् भनी कुँडिलो (फिजिर्काडो) को हाँगा आ-आफ्नो दैलो माथि राख्ने चलन पाइन्छ । खेतका आलीमा गाडिने मेल र तीतेपातीले वर्षामा आउने पहिरो रोक्ने, धान धेरै फल्ने र खेतमा हुने किराहरूको नाशका

लागि उपयुक्त हुन्छ भन्ने जनविश्वास छ । त्यसैले यो चाडले त्यहाँको संस्कृतिका साथै कृषिको महत्त्व दर्शाएको पाइन्छ ।

२.२.५ नागपञ्चमी

श्रावण शुक्लपञ्चमीमा मनाइने यस पर्वमा नागको पूजा गरी मनाइने गरिन्छ । देशै भरि मनाइने यो पर्वमा यहाँ पनि पञ्चमीको दिन बिहानै उठेर नजिकको नदी (गाउँ), पँधेरामा स्नान गरी मूलढोका अगाडि गोबरले लिपपोत गरी नाग बनाएर गाईको दूधको पक्वान्न पनि चढाइ पूजा गरिन्छ । साथै वर्षायाममा सर्पको भय नहोस भन्नका लागि ढोकाको माथि नाग भएका फोटाहरू टाँसेर पूजा गरिन्छ । यसरी पूजा गर्नाले नाग अथवा सर्पले घरमा डस्दैन र सर्पभयबाट बच्न र बालबच्चालाई बचाउन सकिन्छ भन्ने धारणा रहिआएको छ । यस दिन विभिन्न नागस्थानमा मेला लाग्ने गर्दछ र त्यस ठाउँको माटो ल्याएर घरको चारै कुनामा राख्ने चलन पनि पाइन्छ । यो पर्वको धार्मिक प्रसङ्ग चाहिँ श्रीमद् भागवतमा उल्लिखित जन्मेजयले नागबाट बँच्न गरेको सर्पयज्ञसँग पनि सम्बन्धित छ । त्यसकारण डोटीमा पनि यस धार्मिक चाड नागपञ्चमीको छुट्टै महत्त्व रहेको छ । उसो त यो चाडमा नाग र पानीको निकट सम्बन्धका कारण देशभरि नै किसानले वर्षा हुने विश्वासले पनि पूजा गरेको पाइन्छ ।

२.२.६ वल्के

यस चाडलाई कसैले भदौरे सङ्क्रान्ति पनि भन्दछन् र यो चाड भदौ सङ्क्रान्तिका दिन मनाइन्छ । यस चाडमा गाउँका साना व्यक्तिले ठूलाठालु र मान्यजनकहाँ केही सौगात (कोसेली) लिएर जानुपर्दछ । यस सौगात वा मानलाई वलक भनिन्छ । त्यसकै आधारमा यसको नाम वल्के (ओल्के) रहन गएको हो ।

यसरी दिइने सौगातमा कसैले साग, दही, फलफूल पक्वान्नहरू दिन्छन् भने कसैले (ठकुरीहरले) खसी, बोका पनि दिने प्रचलन छ । यो भट्ट हेर्दा सामन्ती परम्पराजस्तो लाग्ने तापनि अहिलेसम्म भने सहज ढङ्गले संस्कृतिकै रूपमा चलेको पाइन्छ र चलिरहोस् । यसकै सिलसिलामा शिष्यले गुरुलाई सौगात दिने, कान्छो परिवारले जेठो परिवारलाई, क्षत्री, वैश्यले ब्राह्मणलाई शूद्रले यी तीनैलाई आ-आफूले बनाएका औजारहरू (सियो, नाम्लो, डोको आदि) दिने प्रचलन छ । यो दिए बाफत उनीहरूलाई आशीष दिने र प्रसादको रूपमा पक्वान्न र काँचो अन्नादि दिने गरिन्छ । यसले सबैमा एक आपसमा सौहार्दता र कुटुम्बको भावना पनि बनाएको देखिन्छ ।

२.२.७ गमरा (गौरापर्व)

भाद्र शुक्ल चौथीदेखि (कहिले कृष्णपक्षमा पनि पर्ने) द्वादशी, त्रयोदशी, कहीं पूर्णिमा सम्म मनाइने गमरा वा गौरापूजाको यो चाड डोटीमा मनाइने प्रसिद्ध चाड हो । यो चाड गडवाल, कुमाउका साथै नेपालका सुदूरपश्चिममा डोटी लगायतका जिल्लाहरूमा मनाइन्छ । यस गौरापर्वमा विशेष गरी शिव-पार्वतीको पूजा गरिन्छ, र प्रसादको रूपमा महिलाले दूधघागो (जनैमा पार्ने गाँठो जस्तै बनाइएको मन्त्रित डोरो), विरूडा (क्वाँटी) आदि आफू लिने र सबैलाई बाँड्ने चलन छ ।

यस चाडमा प्रमुख रूपमा पार्वतीको मूर्ति (गौरी) र महेश्वर (शिवजी) बनाएर पूजा गर्ने गरिन्छ । यो पार्वतीको मूर्ति धान रोपेको ठाउँबाट सावाँ (साउँ) का बोटहरू ल्याएर बेउलीको रूपमा सिंगारी मूर्ति बनाइन्छ र काठको पिर्का जस्तो सफा टुक्रालाई सिंगारेर महेश्वरको रूपमा पूजा गर्न गाउँको मुख्य घर जहाँ सधैं गमरा राखिन्छ, त्यसै ठाउँमा स्थापना गरिन्छ । यसरी सप्तमीमा ल्याएर स्थापना गरेको गौराको मूर्ति अष्टमीमा पूजा गरी धुमधामसँग गौरामहेश्वरको विवाह सम्पन्न गरिन्छ र पञ्चविरूडा केलाउँदादेखि लिएर गौरा सेलाउँदासम्म विविध प्रसङ्गका छुट्टाछुट्टै फाग-मागल, घरगीतहरू गाउँदछन् भने पुरुषहरू पनि चैत, धमारी, डेउडा आदि खेल खेल्ने गर्दछन् । भर्खरै मात्र राष्ट्रिय पर्वको रूपमा घोषित यो चाड अहिले आएर काठमाडौंको कालिका स्थान, टुँडीखेल लगायत अन्य स्थान र जिल्लाहरूमा पनि सुदूरपश्चिमवासीले मनाउने गर्दछन् । आफ्नो छुट्टै मौलिकता र नेपाली संस्कृतिको धरोहर मानिने यो गौरापर्व डोटीको संस्कृति र परम्पराको आधार नै हो । डोटीमा यस चाडमा प्रायः सबैजसो जातिको समान सहभागिता हुन्छ । यसरी धुमधामसँग मनाएर पूर्णिमा, औँसीमा यो गौराको मूर्ति सेलाइन्छ र विविध लोकगीत, भजनका साथ विसर्जन हुन्छ ।

२.२.८ तीज र ऋषिपञ्चमी

भाद्र शुक्ल तृतीयादेखि पञ्चमीसम्म हुने यो चाड नेपालका पूर्वी भागहरूमा मुख्य रूपमा नाचगानमा महत्त्व दिएर मनाइन्छ । तर पश्चिममा त्यसमा पनि डोटीभेगतिर यसलाई शिव-पार्वती पूजा र ब्रत अनि ऋषिहरूको ब्रत र पूजालाई विशेष महत्त्व दिइन्छ । तीज भनेको तृतीया तिथि हो र यसै दिन पार्वतीले केही नखाई तप गरेको र शिवजी जस्तो बर प्राप्त गरेकाले महिलाले र विहे नभएकी युवतीले विशेष यो चाड ब्रत र पूजा गरेर मनाउँछन् । अधिल्लो दिन शुद्ध पक्वान्नहरू बनाइ दर खाने र दोस्रो दिन केही नखाई (पानी

समेत) व्रत बसेर माटोको र बालुवाको शिवपार्वतीको प्रतिमूर्ति बनाई पूजाआजा र नाचगान, भजनकीर्तन गर्दछन् ।

यसरी नै ऋषिपञ्चमी व्रत बस्दछन् र अरून्धति ऋषिपत्नी सहित सप्तऋषिको पूजा पञ्चमीमा गरिन्छ । पर सने महिलाले मात्रै गर्ने यो व्रतले परसरेको बेला आफूले गरेका विभिन्न कार्यहरूको प्रायश्चित्त गर्न र पापबाट मुक्ति पाउन यो व्रत बस्ने चलन छ । यस दिन पनि व्रतालुहरूले र अन्य घरका सम्पूर्णले श्रद्धाका साथ भजन गरेर, गीतहरू प्रायः घरगीत गाएर, खेलेर मनोरञ्जन गरी सम्पन्न गर्दछन् ।

२.२.९ डोल जात्रा

भाद्रकृष्ण जन्माष्टमी-नवमीमा मनाइने यो पर्व डोटीमा मात्र नभई देशका विभिन्न कृष्ण मन्दिरहरूमा मनाइने गरिन्छ । डोटीमा खास गरेर सिलगढीमा मनाइने यो यात्रा अष्टमीको दिनदेखि एउटा डोलीमा भगवान् कृष्णको मूर्ति सजाएर राखिन्छ । त्यसको पूजाआजा गरिन्छ । त्यही डोलीमा सजाएर राखेको कृष्णको मूर्तिसहितलाई डोल भनिन्छ र डोलसहित पूजा गरेर शोभायात्रा गरिने हुँदा यसलाई डोलजात्रा भनिएको हो । अष्टमीको दिन डोलीमा राखेर सिँगारी पूजाआजा गरेको कृष्णमूर्तिलाई भोलिपल्ट अर्थात् नवमीको दिन रातिसम्म विभिन्न नृत्य, भाँकी, गीत, भजन आदि गराएर पूरै बजार परिक्रमा गराइन्छ । यस्ता डोल प्रत्येक मन्दिरबाट र प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कार्यालयबाट पनि निकालेर घुमाइन्छ । यसै दिन डोटी सिलगढीको मष्टामाडौँमा पनि जात्रा (जाँत) हुन्छ । यसरी अरू ठाउँमा पनि आ-आफ्नो देवीदेवताका अरू जात्रा (जाँत) पनि मनाइन्छ ।

२.२.१० दसैं

हिन्दूहरूले विशेष रूपमा मनाइने यो चाड डोटी लगायत नेपालभरि नै धुमधामसँग मनाइन्छ । अन्य स्थान जस्तै डोटीमा पनि आश्विन शुक्ल प्रतिपदाको घटस्थापनासँगै सुरु हुन्छ । दुर्गाको पूजा र अष्टमी, नवमी तथा दशमीका दिन राक्षसका प्रतीक मानेर बोका, राँगा आदि बली चढाइ देवीले महिसासुर माथि गरेको विजयोत्सव मनाइन्छ । विभिन्न देवीका पीठहरूमा बलि चढाइन्छ, साथै प्रतिपदामा स्थापित जमरा प्रसादका रूपमा दशमीको दिन मान्यजनबाट लगाइन्छ । यसै अवसरमा दसैंको दिन र कहीं पूर्णिमासम्म पनि यो पर्व मनाइन्छ र डेउडा घरगीत आदि खेलेर धुमधामसँग जमरा विसर्जन गर्ने प्रचलन छ ।

२.२.११ तिहार

देशका अन्य ठाउँमा जस्तै डोटीमा पनि तिहार जम्मा पाँच दिसम्म मनाइन्छ । काग, कुकुर, गाई, गोरू (बहर) र भाइटीका आदि गरी पाँच दिन पूजा हुन्छ । विशेष गरी लक्ष्मीपूजा गोवर्द्धनपूजा र भाइटीका पूजा धुमधामसँग मनाइन्छ ।

तिहारमा भैलो खेल्ने प्रचलन अन्यत्र जस्तै यहाँ पनि छ । उक्त भैलो कतै तीनदिन, कतै पाँच दिन खेल्ने गरिन्छ । कहीं कतै भने २२ दिनसम्म पनि खेल्ने चलन छ । यसरी भैलो खेल्दा केटाकेटीको छुट्टै र सामूहिक रूपमा अलि बूढाहरूले पनि (बूढो भैलो) खेल्ने चलन छ ।

२.२.१२ पुसेपन्ध

अन्य चाड जस्तै यो पनि डोटीको प्रसिद्ध चाड हो । पौष १५ गते मनाइने हुनाले यसलाई पुसेपन्ध भनिएको हो । यस दिन यहाँका व्यक्तिहरू वर्षभरिको सबैभन्दा छोटो दिन र लामो रात भन्दै त्यसदिन अन्य कामभन्दा पनि भजनकीर्तन, नाचगान, गाउँखाने कथा, उखान टुक्का आदि गाउँदै रात बिताउँछन् । पुसेपन्धमा प्रायः पक्वान्नमा वनमा फलेका तरूल, घरतरूल, फर्सी, सखरखण्ड आदि उसिनेर वा पोलेर खाने गरिन्छ ।

२.२.१३ माघे सङ्क्रान्ति

माघ सङ्क्रान्तिका दिन यो पर्व मनाइन्छ । यो दिनदेखि सूर्य उत्तरगोलतर्फ लाग्ने धार्मिक मतअनुसार उत्तरायण सुरु हुन्छ । यसै दिनदेखि तीनदिनसम्म यसलाई उत्तरायनी पर्वका रूपमा पनि मनाउने चलन छ ।

माघ १ गते बिहानै उठी जौतिलसहित स्नान गरी ठूला मूढाहरू थुपारी बनाइएको खात (नरहरि) बालेर आगो ताप्ने र घरमा विभिन्न पूजाआजा गर्ने चलन छ । चेलीबेटी, भान्जा भान्जी बाहुन आदिलाई टीका लगाई तिलगुडको लड्डु र तरूलहरू अनि स्थानीय पक्वान्न (निसौसे र माणा) खुवाउने गरिन्छ । अनि आफू पनि खाई नजिकका मन्दिरमा गई ड्यौडा, घरगीत तथा विविध गीतहरू खेल्छन् । यसरी यो चाड पनि धुमधामसँग हर्षोल्लासका साथ मनाइन्छ ।

२.२.१४ श्रीपञ्चमी

माघशुक्ल पञ्चमीमा यो पर्व पर्दछ । यस दिनलाई विशेष गरी बसन्तोत्सवका रूपमा मनाइन्छ । यसै पञ्चमीमा सरस्वतीको जन्म दिन हुनाले यस दिन बालकको अक्षराम्भ गराइन्छ । श्री भनेकी देवी (महाकाली, महालक्ष्मी र महासरस्वती) भएकाले पनि

यस दिनलाई श्रीपञ्चमी भनिएको हुनसक्छ । सरस्वती पूजा गरी धुमधामसँग यो पर्व मनाइन्छ ।

२.२.१५ होरी (होली)

होरीलाई कसैले फागु पनि भन्दछन् । होरी तीन चार दिनसम्म पनि समूह समूह बनाई चैत, धमारी, फाग आदि गाउँदै रङ्ग र अविर खेल्ने चलन छ । कृष्णसम्बन्धी र होलिका सम्बन्धी गीत र डेउडा खेल्ने पनि गरिन्छ ।

यसरी यी माथि उल्लिखित चाडपर्व लगायत रामनवमी (चैतेदशैं), शिवरात्रि आदि पर्व पनि धुमधामसँग विभिन्न भजनकीर्तन, लोकगीत र अन्य मंगल गीत गाई मनाइन्छ । यसरी हेर्दा चैतदेखि वर्षे भरि विभिन्न चाडपर्वहरू मनाउने गरिन्छ र ती चाडहरूमा आफ्नो कला, संस्कृति झल्कने लोक भाकाहरू प्रस्तुत गरिन्छ ।

२.३ निष्कर्ष

सुदूरपश्चिमको एक पहाडी भू-भाग भएको जिल्ला डोटी विविध सुविधाका दृष्टिले साँघुरो मानिए तापनि, ऐतिहासिक सांस्कृतिक दृष्टिले बृहत् छ । हाल आएर यसको आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक तथा स्वास्थ्य र सञ्चारको अवस्थामा क्रमशः सुधार हुँदै आइरहेको छ । यस जिल्लाले ऐतिहासिक, सामाजिक सांस्कृतिक आदि विविधताले राष्ट्रिय मात्रै नभई अन्तर्राष्ट्रिय महत्त्व बोकेको छ ।

नेपालकै लोकसंस्कृतिको उद्गमस्थल मानिने डोटिले यस भेगको धार्मिक-सांस्कृतिक परम्परालाई बाँचाइराख्नुका साथै समग्र नेपालको संस्कृतिलाई जोगाउने काम गरेको छ । संस्कृति जगाइ राख्नुमा महत्त्वपूर्ण स्थान यहाँका चाडपर्वको पनि छ । “परम्परागता शोभमाना कृतिः संस्कृतिः” अर्थात् चलिआएका सुन्दर व्यवहारलाई नै संस्कृति भनिन्छ, भनेर नीतिशतकमा भनिएको छ । त्यसैले डोटीमा प्रचलित यी परम्परागत सुन्दर व्यवहारहरू जुन चाडपर्व र उत्सवका रूपमा चलिआएका छन् ती नेपाली राष्ट्रिय संस्कृतिका अमूल्य निधिका रूपमा रहेका छन् । चालिसे (२०३९ : ६०) ले ‘डोटेली लोकसंस्कृति र साहित्य’ पुस्तक मार्फत पनि डोटेली चाडपर्वका बारेमा आफ्नो अनि ‘नेपालका चाडपर्व’ नामक पुस्तककी लेखिका मेरी एम एन्डर्सनको भनाइ यसरी राखेका छन् - “नेपालीहरूका निमित्त एक आपसमा सम्बन्धित तथा वर्षभरिमै लगातार आइरहने चाडपर्व र जीवन पद्धति महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । जसका आधारमा उनीहरू हर्ष-विस्मात, भय र

अकाङ्क्षाहरू व्यक्त गर्दछन् । अनि यही संस्कृति र चाडपर्वका आधारमा उनीहरू समुदायका व्यक्तिहरूदेखि लिएर राष्ट्रिय स्तरमा नै बलियो सम्बन्ध जोर्दछन् ।”

माथिको भनाइ जसरी नेपाल राष्ट्रभरि नै लागु हुन्छ त्यसरी डोटी र डोटेली जनजीवनमा पनि लागु हुन्छ । किनकि यहाँका मानिसहरू विभिन्न जात र जातिका भए पनि आ-आफ्ना संस्कृति (चाडपर्व) का माध्यमबाट एकै सूत्रमा आवद्ध हुन्छन् । त्यसैले राष्ट्रिय लोक साहित्य र संस्कृतिमा डोटेली लोक साहित्य र संस्कृतिको महत्त्वपूर्ण स्थान छ ।

तेस्रो परिच्छेद

लोकगीतको सिद्धान्त र डोटेली लोकगीत

३.१ लोकगीतको परिचय

लोकगीत लोक साहित्यको सबै विधाहरूमध्येको सबैभन्दा व्यापक र महत्त्वपूर्ण विधा हो । सामान्य अर्थमा भन्दा लोकगीत लोक अर्थात् जनमानसको गीत हो । यो लोकको हरेक पक्षसँग सम्बन्धित र व्यापक छ । मानव सभ्यताको विकाससँगै मानवका सुख-दुःख, हर्ष-विस्मात्, कर्म आदिका बारेमा मानवले सिर्जित गर्दै आएका अनुभवलाई विभिन्न माध्यमबाट व्यक्त गर्ने क्रममा लोक साहित्यको विकास हुँदै यसका विभिन्न विधाहरू अज्ञात रूपमा नै स्थापित भइसकेको कुरालाई लोक साहित्यको अध्ययनबाट अनुमान गर्न सकिन्छ । मानिस चेतनशील प्राणी भएकाले आफ्ना चेतन र अचेतन मनमा रहेका सुख-दुःख, आँसु, हाँसो तथा सामाजिक र पारिवारिक वातावरण, प्राकृतिक दृश्यावली, परिस्थितिजन्य विसङ्गतिजस्ता कुराहरूबाट निर्मित मनका कुण्ठा र भावनाको गेयात्मक रूप वा लयात्मक रूपबाट नै लोकगीतको जन्म भएको हो । तर लोकगीतको प्रारम्भको भने निश्चित समय थाहा भैसकेको छैन ।

लोकगीतको इतिहास खोतल्दै जाँदा पूर्वीय सभ्यताको वैदिक युगसम्म पुग्नपर्ने हुन्छ । आजसम्म प्राप्त सामग्री वा अध्येताको प्रयासका आधारमा लोकभावनाको पहिलो ग्रन्थ वेदलाई मानिएको छ । यसमा प्राचीन आर्य सभ्यताको रूप अंकित भएको पाइन्छ । प्राचीन ऋषिमुनिहरूका अन्तःप्रेरणाबाट निस्केका देवी-देवताका प्रार्थना, मनोरम प्राकृतिक दृश्यावलीको वर्णन र प्रकृतिजगतको स्तुतिगीतहरू मनिसले कानमा सुरक्षित राख्दै श्रुतिपरम्पराबाट अगाडि आयो । भाषाको विकास पछि उक्त अभिव्यक्तिहरू लिपिबद्ध भएर बनेका बौद्धिक चतुर्वेद मध्ये मुख्य गरी सामवेदमा पाइने लयात्मक र कथात्मक इतिहास पुरानो देखिन्छ ।

भाषा र लिपिको विकास पूर्व मानिसहरू प्रकृतिको छहरा, वनपाखा, खोलानाला जस्ता एकान्त र मनोरम स्थानमा गएर आफ्नो चेतन र अचेतन मनमा रहेका भावनाहरूलाई श्रुतिपरम्परामा आधारित भई लयात्मक रूपमा बाह्य प्रकट गरेर आफ्नो मनलाई हलुङ्गो पार्दथे । पछि सभ्यताको विकाससँगै भाषा र लिपिको क्रमिक विकास हुँदै जाँदा लोकगीतको पनि समय सापेक्ष लेख्य रूपमा विकास हुँदै गएको हो । श्रुति परम्परामा

अधिल्लो पुस्ताको चिनो स्वरूप पछिल्लो पुस्ताले ग्रहण गर्दै आफ्ना थप अनुभूति र युगीन परिवेशका अभिव्यक्तिहरू समावेश गरी लोकगीतको क्षेत्रलाई व्यापाक बनाएको पाइन्छ । मानव सभ्यताको विकासका क्रममा सुख, दुःखका भाव र अभिव्यक्तिहरूद्वारा प्रकृतिलाई गुञ्जायमान गरी लोकगीतका माध्यबाट व्यक्त गरेको पाइन्छ ।

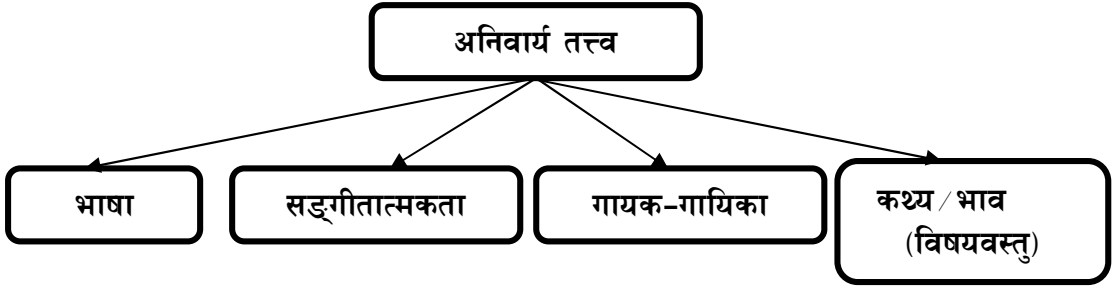
लोकगीतले मानवजीवनका विभिन्न सामाजिक, सांस्कृतिक र ऐतिहासिक परम्पराको परिचय दिएको पाइन्छ । यसरी समष्टिमा हेर्दा लोकले गाउने गीतलाई लोकगीत भन्ने गरिन्छ त्यो एकल वा सामूहिक दुवै हुन सक्छ । लोकगीत बारे विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्ना धारणा राख्दै लोकगीतको परिभाषा गरेका छन् । लोकगीतको परिभाषा दिने क्रममा चूडामणि बन्धुले भनेका छन्- “लोकगीत भनेको लोकजीवनको रागात्मक स्वस्फूर्त लयात्मक अभिव्यक्ति हो । यसमा लोकजीवनका सुख-दुःख, आँसु-हाँसो, आशा-निराशाका साथै लोकको चालचलन विविध व्यवहार, आस्था र मान्यताको चित्रण हुन्छ । यसमा लोकको सम्पूर्ण चित्र प्रस्तुत भएको हुन्छ । लोकको संस्कृति यसैमा अभिव्यक्तिएको हुन्छ (बन्धु (०५८ : ११५) ।” यसैगरी डा. गोविन्द आचार्य (२०६२ : १) ले लोकगीत स्वाभाविक उद्गार हो र यो परम्परागत तर परिवर्तित हुन्छ” भनेका छन् । यसैगरी विभिन्न लोक साहित्य अध्येताहरूले दिएको लोकगीतको परिभाषालाई अधुरो मान्दै शर्मा र लुइटेल (शर्मा र लुइटेल, २०६३ : ७४) ले लोकवार्ता विज्ञान र लोकसाहित्य पुस्तकमा लोकगीतको परिभाषा दिँदै भनेका छन् - “लोकभावना वा विचारको मौखिक एवम् श्रुतिपरम्पराद्वारा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सँदै जाने लयात्मक र गेय अव्यक्तिक भाषिक संरचनालाई लोकगीत भनिन्छ ।”

यसरी विभिन्न लोक साहित्यविद्हरूको मत अध्ययन गर्दा र लोकगीतको स्वरूपलाई हेर्दा यो मानवजीवनसँगै सुरुवात भई पुस्ता-पुस्तामा हस्तान्तरण भएर आएको लोक भावना वा लोक कोसेली हो भन्न सकिन्छ ।

३.२ लोकगीतका तत्त्वहरू

लेख्य साहित्य वा लोक साहित्य हेरेक विधाहरूमा विधागत प्रकृति अनुसार भिन्न भिन्न संरचनागत तत्त्वहरूको भूमिका रहेको हुन्छ । लोकगीतमा पनि त्यसैगरी विभिन्न तत्त्वहरूको उपस्थिति देखिन्छ । आचार्य (०६३ : ३) का अनुसार यी तत्त्वहरूलाई ऐच्छिक र अनिवार्य गरी दुई भागमा विभक्त गरेर प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ ।

३.२.१ अनिवार्य तत्त्व

क) भाषा

साहित्यका हरेक विधाहरूमा भाषा अनिवार्य तत्त्वका रूपमा आउँछ। लोकगीत पनि भाषिक अभिव्यक्ति नै भएकाले यसको उत्पत्ति र विकास पनि भाषिक प्रयोगसँगै भएको हो। भाषा विना लोकगीतको रचना असम्भव हुन्छ। बरू फरक फरक भाषिक समुदायमा आ-आफ्नै कथ्य भाषिकाको प्रयोग भएको किन नहोस् तर भाषाको प्रयोग अनिवार्य हुन्छ।

ख) सङ्गीतात्मकता

लोकगीत लयात्मक हुन्छ जसमा सङ्गीतको वा लयविना गेय रूपमा व्यक्त गर्न सम्भव हुँदैन। सङ्गीत वा लयले नै लोकगीतलाई लोक साहित्यका अन्य विधा नाटक, कथा, उखान-टुक्का आदिबाट अलग्याएको छ। त्यसैले सङ्गीतात्मकतालाई लोकगीतको अनिवार्य तत्त्व मान्न सकिन्छ।

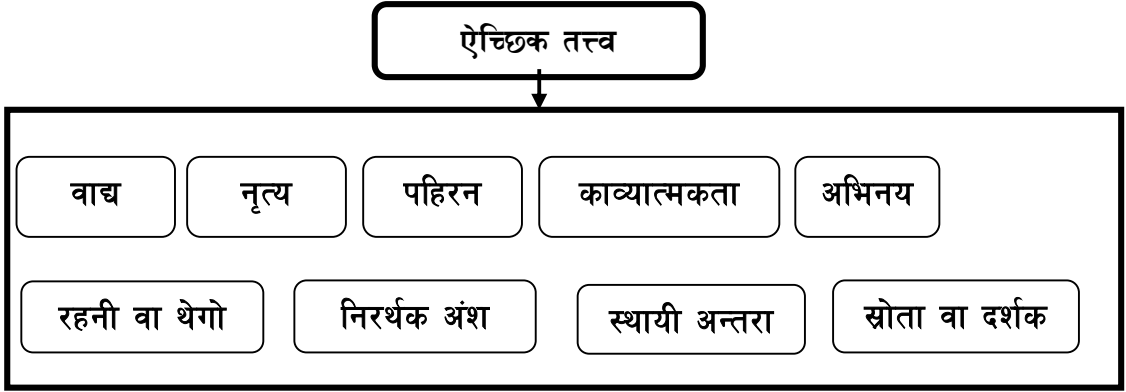
ग) गायक-गायिका

लोकगीत श्रुतिपरम्परामा बाँचेकाले यो मौखिक अभिव्यक्तिबाटै अधि बढेको छ। गायक-गायिकाले गायन गरेर मात्र लोकगीत व्यक्त गर्न सकिन्छ। यसमा सामूहिक गायक हुन् वा एकल गायक जो भए पनि गायक वा गायिका अनिवार्य मानिन्छन्।

घ) कथ्य/भाव (विषयवस्तु)

लोकगीतमा गायक-गायिकाले कुनै न कुनै विषयवस्तु वा भाव समेटेकै हुन्छन्। धेरैजसो लोकगीतमा एउटै विषयवस्तुमा आधारित भएर गीतको रचना नभएको हुन सक्छ तर फरक-फरक विषयवस्तु वा भाव समेटेका एउटै गीत भए पनि तिनीहरूले केही न केही सन्देश भने अवश्य दिएका हुन्छन्।

३.२.२ ऐच्छिक तत्त्व

लोकगीतमा भाषा सङ्गतीतात्मकता, गायक-गायिका तथा विषयवस्तु वा भाव आदि अनिवार्य तत्त्वका रूपमा हुन्छन् भने सहायक वा ऐच्छिक तत्त्वहरूमा वाद्यवादन, नृत्य, पहिरन, काव्यात्मकता, अभिनय, रहनी वा थेगो, निरर्थक अंश, स्थायी, अन्तरा, पूर्व श्रोता वा दर्शक आदि प्रस्तुत भएको पाइन्छ। जेहोस् लोकगीतका यी अनिवार्य तत्त्व चाहिँ नभै हुँदैन र लोकगीत अपूर्ण हुन्छ भने ऐच्छिक तत्त्वहरू भए पनि हुन्छ वा नभए पनि लोकगीतलाई अपूर्ण मान्न सकिँदैन। तर धेरै जसो लोकगीतमा प्राय सबै अनिवार्य र ऐच्छिक तत्त्वहरू प्रयुक्त भएकै पाइन्छ।

३.३ लोकगीतको वर्गीकरण

विभिन्न विद्वान्हरूले लोकगीतको आ-आफ्नै किसिमले वर्गीकरण गरे तापनि धेरैको मत आंशिक रूपमा मिलेको पाइन्छ। लोकगीतमा विविध आधारहरूलाई महत्त्व दिँदै केही विद्वान्हरूले लोकगीतको वर्गीकरण यसरी गरेको पाइन्छ।

पराजुली (२०५७ : १४९) ले नेपाली लोकगीतलाई निम्नानुसार मुख्य दुई आधारहरूमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ।

१. वर्षचक्रीय लोकगीत
 -) बाह्रमासे लोकगीत
 -) ऋतुकालीन लोकगीत
 -) पर्वगीत

- १) कर्मगीत
- २. जीवनचक्रीय लोकगीत
- १) संस्कारगीत
- १) धर्मिक गीत
- १) उमेर/अवस्थाका गीत
- १) नृत्यगीत

त्रिपाठी (१९८७ : ४५) ले लोकगीतलाई ग्रामगीतको संज्ञा दिएर निम्नानुसार वर्गीकरण गरेका छन् :

(१) संस्कार सम्बन्धी गीत	(२) चक्की तथा चर्खासम्बन्धी गीत
(३) धर्मगीत	(४) ऋतुसम्बन्धी गीत
(५) खेतीका गीत	(६) भीखमङ्गीका गीत
(७) मेलाका गीत	(८) जातिगीत
(९) वीरगाथा	(१०) गीत कथा
(११) अनुभवका वचन	

बन्धु (२०५८ : १२१-१२३) ले नेपाली लोकगीतलाई निम्नानुसार विभाजन गरेका छन् :

(१) सहभागिताका आधारमा
(क) एकलगीत (ख) दोहोरी गीत (ग) समूह गीत
(२) लय वा भावका आधारमा
(क) स्थानमा आधारित गीत (ख) जातमा आधारित गीत
(३) प्रकार्यका आधारमा
(क) धार्मिक गीतहरू (ख) अनुष्ठानमूलक तथा संस्कारगीत (ग) ऋतुगीत तथा पर्वगीत (घ) श्रमगीत

यसैगरी आचार्य (२०६२ : १८-१९) ले लोकगीतको वर्गीकरणमा अन्य व्यक्तिले उल्लेख नगरेका आधारहरूलाई पनि समावेश गर्न सकिन्छ भनेर यसरी वर्गीकरण गरेका छन् ।

- (१) प्रस्तुतीकरणका आधारमा
- (२) सहभागिताको लिङ्गका आधारमा
- (३) सहभागिताको उमेरका आधारमा
- (४) रसका आधारमा
- (५) स्थानका आधारमा
- (६) जातिका आधारमा
- (७) छन्द एवम् सङ्गीत योजनाका आधारमा

यसरी विभिन्न व्यक्तित्वले गरेको लोकगीतको वर्गीकरणमा सहभागिता, जाति, प्रकार्य र स्थान आदि आधारहरूमा नै आंशिक सबैको मत मिलेको देखिन्छ र यिनै आधारहरू र सबैका मतहरूलाई समावेश गरी हेर्दा लोकगीतलाई यसरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

- १) लिङ्गका आधारमा
- २) उमेरका आधारमा
- ३) प्रस्तुतीकरणका आधारमा
- ४) रस र अलङ्कारका आधारमा
- ५) स्थानका आधारमा
- ६) जातिका आधारमा
- ७) लय तथा भाषाका आधारमा

यसरी सबैको मत समावेश हुने गरी, महत्त्वपूर्ण आधारहरू नछुटाइ लोकगीतको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

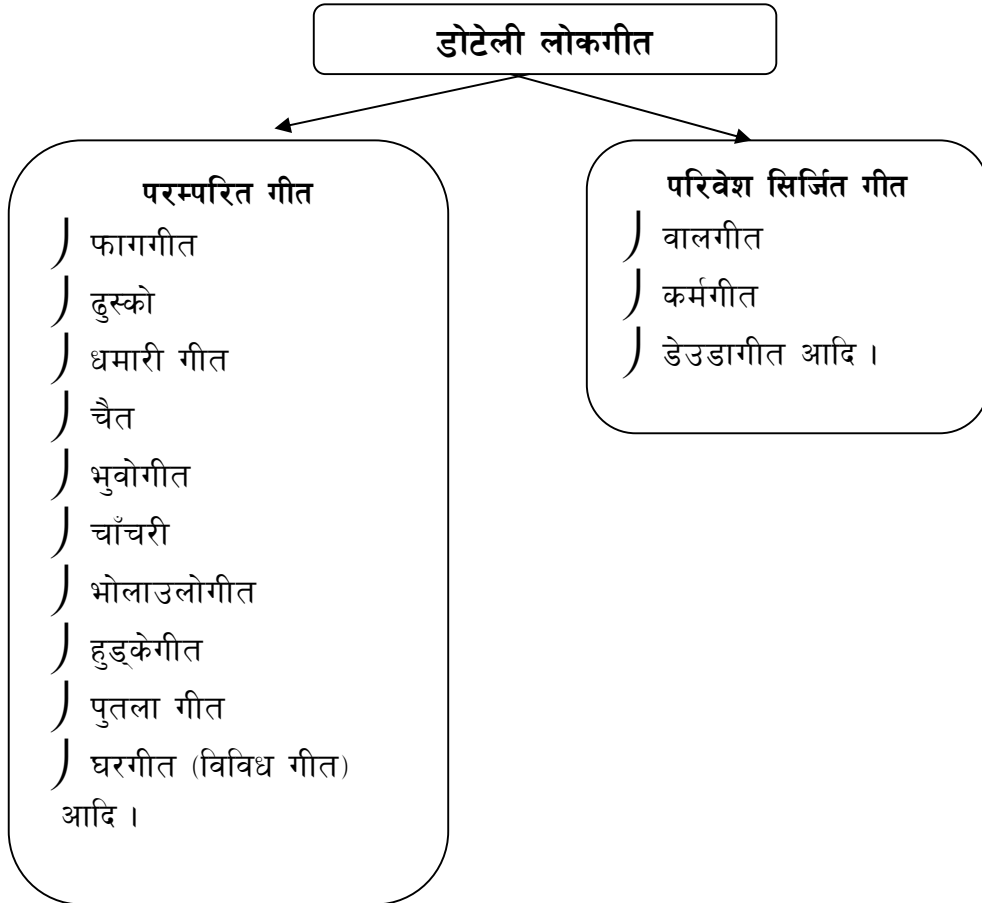
३.४ डोटेली लोकगीतको परिचय

लोक साहित्यका दृष्टिले अत्यन्त सम्पन्नशाली रहेको डोटी जिल्लाको सर्वाधिक लोकप्रिय विधा लोकगीत हो । विभिन्न चाडपर्व, मेलापात, पूजा-आजा, जात्रा आदि समयमा महत्त्व राख्दै आएको लोकगीतले यस डोटेली क्षेत्र लगायत राष्ट्रियस्तरसम्म पनि डोटेली लोक साहित्य र डोटेली लोकसंस्कार चिनाउन सफल भएको छ । डोटी जिल्लामा प्रचलित लोकगीतलाई पनि नेपाली लोक साहित्यको एक अङ्गका रूपमा चिनिन्छ । यी गीतहरूमा प्रकृतिसँग सम्बन्धित गीत, प्रेम र वेदना अनि विछोडका गीत, वीरताका गीत, ऐतिहासिक र विविध गीत गरी विभिन्न गीतहरूमा विभाजन गरेको पाइन्छ । देवकान्त पन्त, जयराज पन्त, देवीप्रसाद, ओम्हा, विजय चालिसे लगायत अन्य विद्वानहरूले पनि आंशिक रूपमा यिनै विभाजनका आधारलाई सहमति जनाउँदै कसैले घरगीत र वनगीत पनि नामकरण गरी छुट्याएको पाइन्छ । जे हास् यी विविध गीतहरूमा घरगीत पनि आफ्नो छुट्टै अस्तित्व कायम गर्न सफल मानिएको छ ।

नेपाल बहु-जातीय, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक, राष्ट्रको रूपमा चिनिदै आएको छ । यस राष्ट्रका प्रत्येक जातजाति, भाषाभाषीहरूको आ-आफ्नै चालचलन, रीतिरिवाज, धर्म र संस्कृतिहरू छन् । यी कुराहरू परम्परित हुने भएकाले एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै श्रुतिपरम्परामा जीवित रहेका छन् । यसरी नै यस जिल्लाको लोकगीतले पनि यहाँ विद्यमान धर्म, संस्कृति, इतिहास जस्ता परम्परालाई जीवित राखेको छ । यसरी डोटी, जिल्लामा प्रचलित लोकगीतहरूले पुस्तौँ जीवन्तता दिनुका साथै आफ्नो संस्कृति प्रतिको आस्था र सद्भाव देखाउन र मानवकर्म गर्नमा हौसला प्रदान गर्न प्रेरित गरेको पाइन्छ । डोटेली लोकगीतलाई समष्टिमा हेर्दा यहाँ विभिन्न गीतहरू पाइन्छन् । जस्तै - फागगीत, भोलाउलो, हुङ्केली, घरगीत, डेउडागीत आदि । यी गीतहरूमा केही परम्परित छन् भने केही परिवेश सिर्जित गीत छन् ।

३.५ डोटेली लोकगीतको वर्गीकरण

डोटी जिल्लामा प्रचलित विभिन्न लोकगीतहरूको वर्गीकरण गर्ने क्रममा विभिन्न विद्वानहरूले सहमति व्यक्त गरेको डोटेली लोकगीतको सिर्जनात्मक प्रयोजनको आधारलाई अँगाल्दा ती गीतलाई प्रयोजनका आधारमा दुई भागमा वर्गीकरण गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

३.५.१ परम्परित गीत

परापूर्व कालदेखि नै कुनै परिष्कार-परिमार्जन नभई एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तासम्म श्रुतिपरम्पराका रूपमा हस्तान्तरण हुँदै मौखिक परम्परामा जीवित रहँदै आएका लोकगीतलाई परम्परित लोकगीतको स्थानमा राखिएको छ । डोटी जिल्लामा यी परम्परित गीतहरूको ठूलो क्षेत्र र महत्त्व छ । यी गीतमा पाइने भाषिक संरचना र लय पहिले जस्तो किसिमको थियो आज पनि त्यही/त्यस्तै रहेको पाइन्छ । रचनाकमार अज्ञात रहेका प्राचीन समयमा पुर्खाहरूले आफ्नो संस्कारलाई जीवित राख्न गाइएका यस्ता गीतहरू सबैले कण्ठस्थ पार्न नसक्ने हुनाले गीतमा विशेष रूचि राखेले मात्रै मस्तिष्कमा राखेका हुन्छन् र अर्को पुस्तालाई सिकाउँछन् । यी गीतहरू जहाँ र जहिले पनि गाइने नभएर निश्चित पर्व, धार्मिक संस्कारहरू, जात्रा आदिमा गाइने गरिन्छन् ।

विविध संस्कारहरूको प्रचलन र समाजमा निषेध गरिएका कुराको चेतना साथै ऐतिहासिक पक्षको पनि यी गीतमा चर्चा पाइन्छ । गीत गाउने गीतेरूले जे गाउँछ त्यही गीत अर्को तर्फकाले दोहोर्न्याउँछन् । हिजोआजका उरन्ड्याला गीतहरू भन्दा

परम्परितगीतहरू शिष्ट र सामाजिक भावना समेट्ने भएका कारण यी गीतहरूले एकातिर 'बसुधैवकुटुम्बकम्' को भावना समेटेका छन् भने अर्कोतर्फ सांस्कृतिक पक्षको समुद्घाटन गरी सनातन धर्मको परिचय दिएका छन् । यस्ता गीतहरूले परम्परित मूल्य र मान्यतलाई समेत जीवन्तता दिँदै आएका छन् । डोटी जिल्लामा प्रचलित यस्ता गीतहरू मध्ये फाग, धमारी, चैत, हुङ्केली, भुवो, भोलाउलो, घरगीत आदि परम्परित घरडेउडा वा विविध गीतका नामले पुकारेर यिनीहरूको छुट्टै अस्तित्वको अभाव भएको हो तर घरगीत परम्परित गीत भएको र डेउडा परिवेश सिर्जित भएकाले एउटैमा गाँस्न नमिलेको हो । घरगीत लगायतका परम्परित डोटेली लोकगीतको यसरी चर्चा गर्न सकिन्छ ।

क) फागगीत (सगुन)

डोटी जिल्लामा प्रचलित अरू लोकगीत जस्तै फागगीत पनि एक महत्त्वपूर्ण परम्परित गीत हो । यो विशेष गरी देवस्तुतिपरक र विभिन्न मानव संस्कारहरूमा छुट्टाछुट्टै गाइने हुनाले यसको आफ्नै पहिचान र क्षेत्र छ । यस गीतको नामकरणका सम्बन्धमा कसैले मागल, कसैले सगुन र फाग गरी छुट्टाछुट्टै नाम दिएर परिचित गरेतापनि डोटीमा प्रचलित फागगीत बारे विभिन्न विद्वान्हरूले आफ्ना मतहरू व्यक्त गरेका छन् । देवकान्त पन्त,(२०३४ : १४) ले फाग भन्ने डोटेली शब्द हो र जसरी माहुरीहरू आ-आफ्ना घर भित्र (फागमा) रहेर गुनगुनाउँछन् त्यसरी गुनगुनाउँदा आउने सङ्गीत भैंँ महिलाले गुनगुनाउने भाका यसमा भएकाले यसगीतलाई फाग भनिएको होला, भनी आफ्नो मत व्यक्त गरेका छन् । अन्य लोक साहित्य अध्येताले पनि यसै मतसँग सहमति जनाएका छन् ।

डोटी जिल्लामा प्रचलित यो गीत मानिस जन्मेदेखि सुरू हुने विभिन्न संस्कार र देवीदेवताका विशेष पूजाआजाका अवसरमा शुभ साइतका रूपमा महिलाहरूले गाउने गीत हो । यो गीत एकल वा सामूहिक रूपमा गाइन्छ र गाइने महिलालाई फगारी नाम दिइन्छ । कुनै सामाजिक कार्य वा व्यक्तिगत कार्य होस् फगारीलाई अनिवार्य बोलाइन्छ । यी गीतहरूको लय लामो र लेग्रो तानेर भाष लगाउनु पर्ने हुनाले खुवै कर्णप्रिय हुन्छन् । फाग गाउने अवसरमा त्यहाँको वातावरण नै भावमय र माधुर्य बन्दछ । शब्द हृत्पति नबुझे मान्छे पनि लयको आकर्षणमा आकर्षित हुन्छ । यही नै फागगीतको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । छैंँटीका अवसरमा गाइने फागको अंश

सगुनु लीय सगुना रे

सगुना दिऊँ रे

निका बोल, सगुना बोल्या

दर्ई-माछा, गुड-घिय
सगुन दिउँ रे
निका बोल
कनले मड्डल चारी
सगुन दिन्नी सरस्वती
लगुनु दिन्नी वृहस्पति आदि (पन्त, ०५५:३४)

ख) धमारीगीत

डोटी जिल्लामा प्रचलित धमारीगीत विशेष चाडपर्वका अवसरमा मात्र गाइने गरिन्छ । खासगरी गौरापर्वमा धमारीगीत गाउने चलन छ । धमारी गीतहरू प्रायः देवस्तुतिपरक नै हुन्छन् । डोटी जिल्लामा भएका विभिन्न देवस्थलहरूमा छुट्टाछुट्टै देवस्तुतिका धमारीगीतहरू गाइन्छन् । यी गीतहरू पुरुषहरूले सामूहिक रूपमा घुमाउरो घेरामा धुमी गाउने गर्दछन् ।
जस्तो :श्री रामचन्द्रजीकी धमारी

विपती पडउजन् कोई रघुपति, विपती पडउजन कोइ ।
ए-सम्पत्तिका सबै सडाति रघुपति, विपतिको कोइन सडाति ॥
ए- पैल्ली विपति पडी दशरथ राजा सड ।
हाँजी भानिजैको हत्या मिलो रघुपति, विपतिको ॥
विपति पडउजन आदि । (जोशी, २०५९ : ११६)

ग) भोलाउलो गीत

परम्परादेखि नै प्रचलनमा आएको भोलाउलो गति पनि डाटेली लोकगीतकाक्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण स्थान राख्दछ । यी गीतहरू पनि विशेष गरी देवस्तुतिका नै हुन्छन् तर लय भने अरू भन्दा केही छुट्टै हुन्छ । कुनै जात्रा वा पर्वका बेला रातभरी जागराम बसी बिहानै उठी शुद्ध भई देवी देवताको जागरणका लागि स्तुति गरिन्छ । भोलाउलो गीत महिला र पुरुष सबैले खेल्ने गर्दछन् । ती स्तुति यसरी गीतमा व्यक्त गरिन्छ :

श्री कृष्णको भोलाउलो-

जगो होइजाउ श्री कृष्णौँ, जागो होउ मुरारी
क्याउ जान्या रूकविना रात - बिहानी (वियायी)
गेठ गौ हम्मान लागि, तब जान्या श्री कृष्णौँ रात-बिहानी
जागो होइजाउ श्रीकृष्णौँ - जागो होउ मुरारी

क्याउ जान्या रूकविणी भोल वियायी

आड अडिया मेरी चिसिन लागि तव जान्या श्रकृष्णौ भोल वियायी

जागो होइजाउ आदि । (खगराज ओझा - गडेसरा - ७)

घ) भुवोगीत

डोटीमा प्रचलित भुवोगीत प्रायजसो पुसमा खेलिने र गाउने गरन्छ । यसैको केही अंश दसैमा पनि खेलिने गरिन्छ । विशेष गरी डोटी जिल्लाको वोगटान क्षेत्र, दिपायल, तिखातर लगायतका क्षेत्रहरूमा भुवो खेलिन्छ । परम्परादेखि चल्दै आएको किम्बदन्ति अनुसार एउटा ठूलो दैत्य (राक्षस) आएर गाउँमा दुःख दिने गरेको र गणेश, भूमिराज आदि स्थानीय देवीदेवताको सहयोगमा स्थानीयले त्यस राक्षसलाई मारेको भन्ने भनाइ प्रचलित छ । भुवोगीतमा यिनै देवीदेवताहरूको बहादुरी तथा पराक्रमलाई गायन मार्फत व्यक्त गरिन्छ । पुरुषहरूले गाउने यो गीत नृत्य गर्दा गायकहरूले हातमा ढाल, तरवार, खुँडा र खुकुरी घुमाउँदै पञ्चैबाजाका तालमा नृत्य गर्दछन् । यो गीत डोटीका साथै बझाङ, बाजुरा, अछाम जिल्लाहरूतिर पनि प्रचलित छ । यसलाई स्थानीय भाषामा भो पनि भनिन्छ ।

डोटीमा प्रचलित 'भो' गीतको नमूना

- (१) यो भो काँ जान लाग्यो - भोस्सो भेस्सो
कैका घर - भोस्सो भेस्सो
मुख्यका घर - भोस्सो भेस्सो
ठूलो खसी दिन्ना - भोस्सो भेस्सोआदि ।

यस्तै अर्को प्रकारको भुवोको नमूना ।

- (२) ए, पैली भुवा उदाइ रे - भोस्सो भेस्सो
वाँहइ बरेली भुवो - - भोस्सो भेस्सो
काशी र नयाग - भोस्सो भेस्सो
वाँहइ बरेली भुवो - भोस्सो भेस्सो
टनकपुर आयो - भोस्सो भेस्सो आदि । (लामिछाने, २०६५ : ६९)

ड) हुड्केली गीत (भारत)

सुदूरपश्चिमका प्राय सबै जिल्लाहरूमा हुड्केगीत प्रचलित छ । यो गीत प्राय दमाई जातिका व्यक्तिहरूले विवाह र अन्य उत्सवका अवसरमा खेल्ने, गाउने गर्दछन् । डोटीमा धेरै खेल्ने यस गीतमा विभिन्न स्थानीय वाद्यवादन ढोल, दमाहा, हुड्के आदिको प्रयोग भएको पाइन्छ । दमाइले ढोल या दमाहा लिएर बजाउने र गोलो घेरामा बीचमा पारेर भारत गाउने अरूले चारैतिरबाट गाउने र बजाउने अनि नाच्ने गर्दछन् । यसमा सेता फरिया (गामन) मा चोलो जोडिएको पोसाकको छुट्टै महत्त्व छ । हुड्केली गीतमा प्राचीन वीरगाथा, महाभारको समेत गाथाहरू गाउने गर्दछन् र भारतीय संस्कृतिको छनक पनि पाइन्छ । विभिन्न हुड्केगीतहरूमा विभिन्न वीरहरूका गाथा, कथावस्तुसहित गाइन्छन् । यी गीतहरू वीररस र करुणरस प्रधान देखिन्छन् । यो गीत सुरु गर्दा भने गायकहरूले विभिन्न देवीदेवताको स्तुति र नाम लिने गर्दछन् अनि मात्र लयले, गद्यात्मक भारतको गाथा सुरु गरिन्छ ।

भारत (हुड्केली) को नमूना

रानीमौलाको भारत

उध-उधकारकी बुध-बुधकार
बुध-बुधकारकी धमधमकार
प्रथाम चौराजाकी सातरानी मौला
सातरानी मौलामैकी रानीमौला जेठी
छ रानी प्रथाम चौकी पुताली होइगैन
देवताको नाउँले मौलाज्यूले दुङ्गामुणा पुज्यो
तिरथैका नाउँल खोलिरोडी नायो
भोका जति मौलाज्यूले बिरूडी खवायो
तिस्या जति मौलाज्यूले दूध पिलायो आदि । (पन्त, २०३२ : २०२)

च) घरगीत

विभिन्न डोटेली चाडपर्वमा घरआँगन वा मन्दिरपरिसरभित्र सम्मानित व्यक्तिकै सामु, निर्धक्क ढङ्गले गाउने गीत घरगीत हुन् (पन्त, २०६४: ११२) भनेर विभिन्न विद्वानहरूले घरगीतको परिभाषा दिएको पाइन्छ । यी गीतहरू पीन डोटीमा प्रचलित अन्य गीत भुवो, हुड्केली, फाग आदि जस्तै परम्परित हुन्छन् । यी गीतहरूको रचनाकाल तथा रचयिता अज्ञात हुन्छ । मौखिक रूपमा पुस्तौपुस्ता हस्तान्तरण हुँदै आएका घरगीतहरू डोटेली नारी अनि नारी संस्कारका ढुक्ढुसकी नै हुन् भन्न सकिन्छ । नारीगत विषयवस्तु बढी समेटिएका

डोटेली घरगीत गाउन महिला सहभागिता नै बढी देखिन्छ । हातमा हात समातेर दुई समूह बनाइ वृत्तमा घुमी यो गीत खेलिन्छ । शिष्ट र सभ्य मानिने यी गीतहरूमा केही प्रेमप्रसङ्गका वा सालीभिनाका ठट्टायौली भने नभएको चाहिँ होइन ।

घरगीतको नमूना - घरगीतसंख्या-१

उच्ची ढुङ्डी ओखड नफोड, उच्ची ढुङ्डी ओखड नफोड

१) बबा मेरा चरकि नबोल, बबा मेरा चरकि नबोल ।

बबा हमू नसिजाउँला भोल, बबा हमू नसिजाउँला भोल । उच्ची ढुङ्डी.....

२) इजु मेरी चरकि नबोल, इजु मेरी चरकि नबोल ।

इजु हमू नसिजाउँला भोल, इजु हमू नसिजाउँला भोल । उच्ची ढुङ्डी.....

३) कका मेरा चरकि नबोल, कका मेरा चरकि नबोल

कका हामू नसिजाउँला भोल, कका हमू नसिजाउँला भोल । उच्ची ढुङ्डी.....

४) ददा मेरा चरकि नबोल, ददा मेरा चरकि नबोल,

ददा हमू नसिजाउँला भोल, ददा हमू नसिजाउँला भोल । उच्ची ढुङ्डी.....

५) बौजु मेरी चरकि नबोल, बौजु मेरी चरकि नबोल ।

बौजु हमू नसिजाउँला भोल, बौजु हामू नसिजाउँला भोल ।

उच्ची ढुङ्डी ओखडा-नफोड, उच्ची ढुङ्डी ओखड नफोड

यसरी घरगीतमा घरका विभिन्न समस्या वा माइतका सम्भनाहरू र संस्कारहरू समावेश भएका हुन्छन् ।

३.५.२ परिवेश सिर्जित गीत

परिवेश सिर्जित गीत भन्नाले परम्परागत गीतमा भैँ उही गीतहरू मात्र नदोहरिई नयाँ परिवेश अनुसार सिर्जना गरिने गीतहरू भन्ने बुझिन्छ । डोटेली लोकगीतमा पनि यस्ता गीतहरू गाउने परम्परा पहिलेदेखि नै भए पनि गीतमा हुने विषयवस्तु परिवेश अनुसार फरक हुँदै जान्छ । यस्ता गीतहरूमा परिवेश वा ठाउँ, समय अनुसार जहाँ जे देखिन्छ त्यसैका बारेमा गितेरूले गीत जोड्ने गर्दछन् । जस्तो : डेउडागीत, बालगीत, कर्मगीत आदि तत्काल सृजना गर्न सकिने अन्य डोटेली गीतहरू पनि यसभित्र पर्दछन् ।

(क) डेउडागीत

डेउडा (देउडा) सुदुर र मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको अत्यन्त प्रचलित लोकगीत हो । डेउडालाई धेरै लोक साहित्यविद्हरूले वनगीत वा वनडेउडा पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । वनजङ्गलमा घाँस काट्दा, गाई-बाख्रा चराउँदा, एकलो ठामउँमा विरह वा बेदना हुँदा यी गीत गाउने गरिन्छ । पुरुषहरूले बढी रूचाउने र गाउने ड्यौडा वनमा मात्रै गाइने भए पनि हाल आएर खुल्ला परिवेशमा राजनैतिक विषयवस्तुहरूलाई समेत समेट्दै गीत गाउन र रचन थालिएको छ ; जस्तै :

गोरू वाखा चराउनाखी सर्कारी वन्छकि
तम्रो पनि मेरा जसो उदासी मन्छकि ।
बजार जल्यो विजुलीले वन जल्यो तारले
फूलभाडीलाई माया लाउँछु मसिना सारले ।.आदि(जोशी, २०६७ :६)

(ख) कर्मगीत/श्रमगीत

कर्मगीत विभिन्न काम गर्दा गाउने गीत हो । यो गीत जुन काम गरिन्छ, कामै पिच्छे फरक फरक रचना गरी गाइन्छ ।

कार्तिकमा खेत खन्दा गाउने कर्मगीत -

खन खन बीरौ - हम्म/हम्भाइ
ताले माणा खाला - हम्म/हम्भाइ
कुएको माटी - हम्म/हम्भाइ
खनी जोती - हम्म/हम्भाइ
छिट्टाइ सक - हम्म/हम्भाइ
लौ लाग बीरौ - हम्म/हम्भाइ
स्यावास बीरौ - हम्म/हम्भाइ
कात्तिका मैना - हम्म/हम्भाइ
च्यूट खनाइ छ - हम्म/हम्भाइ
खन खन बीरौ - हम्म/हम्भाइ
ताले माणा खाला - हम्म/हम्भाइ (स्रोत : गौरीलाल खडायत, भणरे-
धामिगाऊँ, गडसेरा , डोटी ।)

नयाँ घरका ठूलाकाठहरू ल्याउँदा वा गाड, खेलामा हाल्ने साडु/पुलका ठूला काठ तान्दा गाउने गीत -

ए, तान तान ज्वानौ - हम्म
जोरले तान - हम्म
होस्ते ज्वानौ - हम्म
ए मोटा पाखुडा - हम्म
ए मोटा जाडडा - हम्म

ए लाग-लाग - हम्म
ए समतै सल्लो - हम्म
ए म नै गल्लो - हम्म
ए समताइ सल्ला - हम्म
ए हमु नै गल्ला - हम्म ... आदि । (स्रोत : उद्धव ओभा, गडसेरा, डोटी)

(ग) बालगीत

डोटीमा प्रचलित केही बालगीत परम्परित भए पनि प्राय जसो बालबालिकाले आफै समयअनुसार फरक फरक गाउने गरिएको पाइन्छ । बूढाले बालक भुलाउँदा होस वा ठूला बालकले सानालाई भुलाउने गीतहरू हुन् समयअनुसार फरक पर्न जान्छन् ।

बालक सुताउँदा गाइने बालगीत

सीरने बालो रामडो

चडीको मासु चामडो

द होरि बाला दहोरी

भोग लाग्या बठी जाउलो पकाइ दिउँलो

नीन लाग्या बढी थाँकडो डस्याइदिउँलो

नीन्नरि बाला निन्नरी

दहोरि बाला दहोरी- आदि आदि । (स्रोत : टेकराज ओभा, गडसेरा, डोटी)

प्रस्तुत गीतमा बालकलाई फकाउँदै सुताउने जुक्तिमा विभिन्न चराको नाम लिने, खानाहरूको नाम लिने र बच्चाको ध्यान आकर्षित गराउँदै फकाउने गरिन्छ । यसरी समय अनुसार सिर्जना भएका गीतहरू परिवेश सिर्जित गीतभित्र पर्दछन् ।

३.६ निष्कर्ष

डोटी जिल्लामा प्रचलित विभिन्न लोकगीतहरूका माध्यमबाट त्यहाँका मानिसहरूले आ-आफ्ना मनका अनुभूति पोख्ने र जनव्यजीवनको प्रतिबिम्ब उतारेको हुनाले त्यस समाजका संस्कार, रीतिरिवाज, भेषाभूषा लगायत सम्पूर्ण कुराहरू समावेश गरेका हुन्छन् । यी विविध गीतहरू मध्ये डोटेली चाडपर्वका बेला डोटेली घरगीतको पनि छुट्टै महत्त्व हुन्छ । घरगीतहरू परम्परित, काव्यात्मक र मधुर लयका हुने भएकाले र यी गीतहरूमा डोटेली मौलिकता र नारीगत पहिचान भएकाले पनि यी महत्त्वपूर्ण छन् । विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नो ढङ्गले डोटेली लोक गीतहरूलाई वर्गीकरण गरे तापनि आंशिक रूपमा यही वर्गीकरण

नै सबैको सहमतिको आधार बन्न सक्छ । यद्यपि परम्परित तथा परिवेश सिर्जित गीतहरू
अझ थपघट हुन सक्छन् ।

चौथो परिच्छेद डोटीमा प्रचलित घरगीतको परिचय

४.१ विषय प्रवेश

डोटेली लोकसंस्कृति र सभ्यता बोकेका लोकगीतहरू मध्ये डोटेली घरगीत पनि एक महत्त्वपूर्ण गीत हो । विभिन्न लोकगीतहरूमा समावेश हुने आँसु, हाँसे चालचलन वेदना विरह आदिकुराहरू यी घरगीतमा पनि समेटिएका हुन्छन् । अतः डोटेली चाडपर्व वा मेलाजात्राका बेला घर आँगन वा मन्दिरमा सबैका सामु निर्धक्कसित सभ्य र शिष्ट भई गाइने गीतहरू घरगीत हुन् । महिलासँग सम्बन्धित विषयवस्तु बढी प्रयोग भएको हुनाले घरगीतमा डोटेली नारीको सहभागिता उल्लेख्य पाइन्छ । महिला वा पुरूषले गोलो घेरा बनाई दुई समूहमा यो गीत गाउने र खेलिने गरिन्छ । कसैले यी गीतहरूलाई विविध गीत, कसैले पर्वगीत त कसैले घर डेउडा नामकरण गरेको पाइन्छ । डोटेली गौरापर्व, होलीपर्व आदि विभिन्न चाडपर्वकावेला महिलाहरूले सर्वाधिक गाउने र खेल्ने गीत नै घरगीत हुन् ।

हालसम्म डोटेली लोकसाहित्य अध्येताहरूले डोटेली लोकगीतहरूका बारेमा चर्चापरिचर्चा धेरै गरे तापनि डोटेली घरगीतलाई छुट्टै पहिचान गराई लिखित रूप नदिनुले यी लोपोन्मुख बन्न पुगेका हुन् । यी घरगीतलाई पनि ड्यौडासँगै जोडेर कतिपयले पारिभाषित गराए भने कतिपयले घरगीत र वनगीत भनेर छुट्ट्याएको पनि पाइन्छ । यिनै घरगीतलाई मध्य नेपालका लोकगीतसँग तुलना गर्दै चूडामणि बन्धुले डोट्याली नारीले विभिन्न चाडपर्वका अवसरमा घरगीतहरू गाउँछन् र ती गीतहरू मध्येनेपालका गीतहरूसँग पनि तुलनीय छन् भनेर उल्लेख गरेका छन् (बन्धु, ०५८: ११६) । यसैगरी जयराज पन्तले पनि घरगीतमा डेउडामा जस्तो ठाडोपन, एकलैले गाए पनि हुने, नाङ्गो प्रेम आदि विषयवस्तु हुँदैन भनेका छन् । त्यसैले घरगीत सभ्य शिष्टताका परिचायक साथै डोटेली नारीका पहिचान, मर्म र वेदना हुन् (पन्त, ०६४: ११२) ।

४.२ डोटेली घरगीत र ड्यौडागीतमा भिन्नता

डोटीमा प्रचलित घरगीत परम्परित गीत हुन् र डेउडागीत परिवेश सिर्जित गीत हुन् जुन जस्तोसुकै बेला समसामयिक विषयको सिर्जना गरेर पनि खेलिन्छ । केही लोक साहित्यविद्वले ड्यौडा र घरगीत एउटै होला भनी आफ्नो नाच्ने ताल देखाए तापनि यी गीतहरूमा निम्नानुसार भिन्नता देखाइ प्रस्ट पार्न सकिन्छ ।

ड्यौडागीत	घरगीत
१) ड्यौडागीत परिवेश सिर्जित हुन्छन् ।	१) घरगीतहरू परम्परित हुन्छन् ।
२) ड्यौडागीत जहाँ पनि खेल्न सकिन्छ ।	२) घरआँगन र मन्दिर परिसरमा खेल्छ ।
३) एकलैले पनि गाउन सकिन्छ ।	३) समूहमा मात्रै गाउने / खेल्ने गरिन्छ
४) जुनसुकै समयमा यी गीत खेल्न वा गाउन सकिन्छ ।	४) चाडपर्व, मेलाजात्रामा मात्रै गाउने, खेल्ने गरिन्छ ।
५) गीतमा प्रयुक्त भाषा बढी परिष्कृत हुन्छ ।	५) गीतमा प्रयुक्त भाषा सकभर बढी परम्परित शब्द नै हुन्छन् ।
६) प्रायजसो गीतको लयमा एकता हुन्छ ।	६) लयमा विविधता हुन्छ ।
७) खेल्ने र खुट्टाको पैतलाले चाल्ने चाल एउटै किसिमो हुन्छ ।	७) लय अनुसार फरक फरक पनि हुन्छ ।
८) नारीभन्दा पुरुषको सहभागिता बढी हुन्छ।	८) पुरुषभन्दा नारीको सहभागिता धेरै हुन्छ।
९) युवा युवतीको भुकाव धेरै हुन्छ ।	९) बृद्ध- बृद्धाको भुकाव धेरै पाइन्छ ।
१०) ड्यौडामा दोहोरी गाइने गरिन्छ ।	१०) घरगीतमा जुनगीत पहिलो समूहले गाएको छ, त्यही दोहरिने गर्दछ ।
११) ड्यौडा वनगीत भएकाले वनपाखा खेत गाईगोरूसँग जाँदा आदि समयमा बढी गाइन्छ ।	११) घरगीत निश्चित समय र स्थानमा सबैका सामु गाइने गीत हो ।

विभिन्न डोटेली लोकगीतको आ-आफ्नो छुट्टै महत्त्व र क्षेत्र रहे जस्तै घरगीतको पनि महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ । क्षेत्रविस्तार भन्ने ड्यौडागीतको अधिक रहेको पाइन्छ ।

४.२.१ डोटेली घरगीतका विशेषताहरू

विभिन्न लोकगीतहरूमा समावेश हुने आँसु, हाँसे चालचलन वेदना विरह आदिकुराहरू यी घरगीतमा पनि समेटिएका हुन्छन् । डोटी क्षेत्रमा प्रचलित घरगीतका विशेषताहरू निम्नानुसार छन् :

४.२.२ गायनमा सरलता र लोकप्रियता

डोटी जिल्लामा प्रचलित घरगीत सरल हुन्छन् र यी लोकप्रिय पनि छन् । प्रायः सबैजसो डोटेली गीतहरू अन्त्यानुप्रासयुक्त हुन्छन् र यी घरगीतहरू पनि धेरैजसो यसरी नै

रचना भएका हुनाले गाउन सजिलो भएको पाइन्छ । चैत, फाग आदि गीतमा लामो भाका वा लेग्रो तान्नु पर्ने तर घरगीतमा लेग्रो तान्नु नपर्ने भएकाले पनि सबैले सजिलै गाउन सक्छन् । यसरी समाजमा भएका लोकका समस्या त्यसमा पनि नारी विषयवस्तु बढी समावेश भएकाले यी घरगीतहरू लोकप्रिय बन्न गएका हुन् ।

४.२.३ लयमा विविधता हुनु

घरगीतमा तीनचार गीतहरू एक लय अरू त्यसरी नै छुट्टाछुट्टै लय र ढाँचाका छन् । यी गीतमा लय अनुसारको खुट्टाको पैतोलको चाल पनि फरक पर्न जान्छ । लयमा विविधता भएकाले पनि यो आकर्षक गीत बन्दछ । घरगीतहरूमा अरू गीत जस्तै एक नभई धेरै लयहरू सुन्न पाइन्छ ।

४.२.४ रचयिता अज्ञात हुनु

घरगीतको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता भनेको गीतको रचयिता अज्ञात हुनु हो । फाग, चैत धमारी। भारत आदि गीतहरू जस्तै यी घरगीतहरू पनि पहिलेदेखि पुस्तौंसम्म श्रुतिपरम्परामै बाँचेका छन् कसले कहिले रचना गरेको हो थाहा छैन । त्यसैले गायकले श्रुतिपरम्पराका आधारमा सिकेका गीतहरू जस्ताको तस्तै गाउने खेलाउने र खेल्ने गरिन्छ । लोकको हितका लागि लोकले नै सिर्जना गरेका यी गीतहरू मौखिक हुनुले रचयिता अज्ञात हुन्छ ।

४.२.५ समाजका सबैजसो जाति र वर्गको सहभागिता हुनु

डोटेली लोकगीतमा अन्यजस्तै फाग, अठवालीगीत लगायत ब्राह्मण महिलाले गाउनु शुभ मानिन्छ तर घरगीतमा सबै (ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य शूद्र) धनी, गरिब, मध्यमवर्ग सबैको समान सहभागिता हुन्छ । यस गीतले तल्लो जात तथा धनी, गरिब भनी भेदभाव गर्दैन ।

४.२.६ नारीसग सम्बन्धित विषयवस्तुको बढी प्रयोग गरिनु

डोटेली घरगीतका सहभागीहरू प्रायजसो महिला नै बढी हुन्छन् । त्यसैकारणले पनि यी गीतमा महिलसँग सम्बन्धित विषयवस्तुको महत्त्व बढेको पाइन्छ । यी गीतहरूमा नारीहरूका घर वा माइतसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरू बढी समावेश भएका हुन्छन् । घरमा

सासूको किचकिच र माइतीको सम्भनाले सताउने कुराहरू यी गीतका मुख्य विषयवस्तु बनेका भेटिन्छन् ।

४.२.७ महिलाहरूको सहभागिता अधिक हुनु

डोटेली महिलहरू घरगीतमा पुरुषभन्दा बढीमात्रामा सहभागी हुनु यस गीतको अर्को मुख्य आकर्षण वा विशेषता हो । विशेषगरी महिलाकै विषयवस्तुमा यी गीतहरू केन्द्रित रहेकाले नारीको सहभागिता अधिक हुनु स्वभाविकै हो । चैत, घमारी, ड्यौडा जस्ता खेल वा गीतहरूमा पुरुषहरूको सहभागिता बढी भएजस्तै यी घरगीतमा महिला सहभागिता अधिक हुन्छ । अन्य गीतहरूमा भन्दा घरगीतमा डोट्याली महिलाहरूले घरका हरेक कामहरूलाई एकछिनका लागि विसरेर भए पनि खेलमा रमेको पाइन्छ ।

४.२.८ भाषिक शुद्धता एवम् मौलिकता पाइनु

डोटेली घरगीतहरूमा प्रचलित भाषिका डोटेली नै हुनु यसको अर्को विशेषता हो । अन्य डोटेली होरीगीत, फागगीत, भारत आदिमा हिन्दी भाषाको गन्ध प्रस्ट पाउन सकिन्छ तर यी घरगीतमा सायदै पाइन्छ । त्यसैले यी गीतहरू मौलिक डोटेली पहिचान बोकेका गीत हुन् । घरगीतमा प्रयोग भएका शब्दहरू डोटेली शब्दहरू नै हुन् । बरू आजभोलि प्रचलित शब्दहरू पनि प्रयोग नभएको होइन, धेरै शब्दहरू डोटेली परम्परित नै प्रयोग भएका छन् । हुनत यी गीतहरू मौखिक परम्परामा बाँचेका हुनाले पनि केही शब्दहरूमा विचलन वा नयाँपन आउनु स्वभाविकै मान्नु पर्दछ । पुराना शब्दहरू छुटेका पनि हुनसक्छन् तर धेरैजसो शब्दहरू डोटेली प्राचीन र मौलिक नै छन्, जस्तो :- उरको घाँगरो, सपूत पिछ्छाउडी, टाट हवेली, कान ढेडिया आदि आदि

४.२.९ आख्यानको प्रयोग हुनु

कतिपय घरगीतमा लघु आख्यान रहेको पाइन्छ । चाहे छोटो आख्यान होस् वा लामो यी गीतहरूमा भएको आख्यानले नै डेउडा वा अन्य गीत भन्दा छुट्टै महत्त्व बोकेको पाइन्छ ।

आख्यानको विस्तृत रूप नभेटिए पनि भिनो आख्यान भने पाइन्छ ।

४.२.१०. अन्तराको ढाँचामा अनेकता हुनु

अन्य डोटेली लोकगीत जस्तो घरगीतको अन्तरामा एउटै ढाँचा पाइँदैन । प्रत्येक गीतै पिच्छे अन्तराको लयमा अनेकता भेटिन्छ, यही यसको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता हो ।

अन्तराको अधिल्लिर विभिन्न प्रकारका छुट्टा- छुट्टै थैगो पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तो कुनै गीतमा ए कुनैमा रतन्थली कुनैमा मुसुर्दानी कुनैमा भुम्मा हो, कुनैमा लौबिरिछम्का आदि । पाँचौं परिच्छेदको घरगीत सङ्ख्या १,२,३, मा छुट्टा- छुट्टै यसका उदाहरण हेर्न सकिन्छ ।

४.२.११ सांस्कृतिक तथा परम्परित डोटेली संस्कारको पहिचान गराउनु

डोटेली घरगीतमा डोटेली नारी, पुरुषका सुख, दुःखसँगै संस्कृति तथा परम्परागत पहिचानका विषयवस्तु पनि समेटिएका हुन्छन् । डोटीका विभिन्न मन्दिर, देव, देवीस्थल आदिको वर्णन तथा तिनीहरूप्रतिको आस्था र विश्वास जगाउने विषयवस्तु यी गीतहरूमा व्यक्त भएको पाइन्छ । केही गीतमा डोटेली परम्परा झल्काउने पहिरन तथा खानपानको वर्णन पाइन्छ । जसले डोटीको परम्परागत पहिचानमा टेवा पुऱ्याउँछ । त्यसैले यो पनि घरगीतको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो ।

यसरी डोटेली घरगीतका विभिन्न विशेषता पाइन्छन् । विभिन्न डोटेली घरगीतलाई तिनीहरूको प्रकार्यगत वा संरचनागत आधारबाट वर्गीकरण गरेर पनि गीतहरूका बारेमा अझ बढी थाहा पाउन सजिलो हुन्छ । डोटेली घरगीतलाई ऐतिहासिक सांस्कृतिक तथा परम्परित, बाह्रमासा, ऋतुगीत, खेतीपातीका गीत, पर्वगीत आदि गरी विविध भागमा छुट्ट्याई विस्तृत विश्लेषण पनि गर्न सकिन्छ । यहाँ घरगीतको सामाजिक आर्थिक तथा सांस्कृतिक आधार बनाई विश्लेषण गरिएको छ ।

४.३ निष्कर्ष

लोक साहित्यका विधामा सर्वाधिक लोकप्रिय लोकगीतको धनी मानिने डोटी जिल्लामा यी र यस्तै अन्य श्रुतिपरम्परामा बाँचेका र मौलिक संस्कृति बोकेका गीतहरू पनि छन् जुन केही लोप भैसकेका छन् भने केही घरगीत जस्ता महत्त्वपूर्ण गीतहरू लोपोन्मुख छन् । त्यसैले यी मौलिक र परम्परागत कोसेलीलाई जोगेर्ना गर्नु लोक साहित्यको संरक्षणमा टेवा पुऱ्याउनु हो । डोटी जिल्लामा प्रचलित विभिन्न परम्परित लोकगीतहरू मध्ये यी गीतहरूका माध्यमबाट त्यहाँका मानिसहरू आफ्ना मनका अनुभूति तथा रीतिरिवाज चालचलन सुख, दुःख व्यक्त गर्दछन् । त्यसैले यी डोटेली घरगीतहरूलाई त्यहाँको समाजको प्रतिविम्ब मान्नपर्ने हुन्छ । विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्ना तर्फबाट डोटेली लोकगीतका सेरोफेरोमा रही अध्ययन र शोधखोज गरेको पाइन्छ । यस घरगीतका बारेमा पनि चूडामणि

बन्धू, जयराज पन्त लगायतका लोक साहित्य अध्येताहरूले धेरथोर चर्चा गरेको पाइन्छ । शुभेच्छा भने धेरैले व्यक्त गरेका छन् । जस्तै, यज्ञराज यात्रीले आफ्नो गीति शैलीमा घरगीतको सम्झना गर्दै विविध डोटेली चाडपर्वमा गाइने अवसर र सडी साथीसंगको भेटघाटलाई जोडेका छन् (जोशी, ०६७ : ३०) ।

यथा- “डाडामी गडरी जाँत म हेद्द पाउँलो कि,

अफना अमजोलिसित घरगीत गाउँलो कि ॥”

यसरी नै यस्तै अन्य अभिव्यक्तिबाट के प्रस्ट हुन्छ भने डोटेली घरगीत खालि मनोरञ्जनको साधन मात्र नभएर डोटेली समाजका विविध पक्षको प्रतिविम्बका रूपमा रहेको पाइन्छ ।

पाँचौं परिच्छेद

डोटेली घरगीतको सङ्कलन

५.१.विषय प्रवेश

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्नुपूर्व डोटेली चाडपर्वका घरगीतहरू सङ्कलन गर्ने क्रममा २०६७ माघे सङ्क्रान्तिदेखि २०६८ गौरा पर्वसम्म डोटीमा खेलिने यी घरगीतको सबदो सङ्कलन गर्ने प्रयास गरिएको छ । स्थलगत भ्रमण गरी माघे संक्रान्तिमा कैलाली जिल्लामा तथा गौरा लगायत अन्य बिसौं, होरी आदिमा डोटी (गडसेरा, सिलगढी, जोरायल आदि) जिल्लामा गई विभिन्न गितेरू वा अन्य बृद्धबृद्धासँग सोधपुछ गरी सङ्कलन गरिएको छ र त्यसको केही अंश भिजुयल खिचेर पनि ल्याइएको छ । केही घरगीतहरू लोक साहित्यका पुस्तक अवलोकन गरी लिइएको छ । डोटीमा प्रचलित घरगीतको सङ्कलन यस प्रकार रहेको छ :

१. उच्ची ढुङ्डी . .

प्रस्तुत घरगीत डोटी जिल्लामा प्रचलित घरगीत मध्ये एक हो । यो डोटीका प्रायः सबै स्थानहरूमा प्रचलित छ । गौरा लगायत अन्य चाडपर्वहरूमा महिलाहरूले यो गीत हातमा हात गाँसेर खेल्दछन् । यस गीतमा दुई पद अन्तरा दोहोरिएपछि पुनः स्थाई गाइन्छ ।

उच्ची ढुङ्डी ओखड नफोड, उच्ची ढुङ्डी ओखड नफोड

- १) बबा मेरा चरकि नबोल, बबा मेरा चरकि नबोल ।
बबा हम् नसिजाउँला भोल, बबा हम् नसिजाउँला भोल । उच्ची ढुङ्डी.....
- २) इजु मेरी चरकि नबोल, इजु मेरी चरकि नबोल ।
इजु हम् नसिजाउँला भोल, इजु हम् नसिजाउँला भोल । उच्ची ढुङ्डी.....
- ३) कका मेरा चरकि नबोल, कका मेरा चरकि नबोल
कका हाम् नसिजाउँला भोल, कका हम् नसिजाउँला भोल । उच्ची ढुङ्डी.....
- ४) ददा मेरा चरकि नबोल, ददा मेरा चरकि नबोल,
ददा हम् नसिजाउँला भोल, ददा हम् नसिजाउँला भोल । उच्ची ढुङ्डी.....

- ५) बौजु मेरी चरकि नबोल, बौजु मेरी चरकि नबोल ।
 बौजु हमू नसिजाउँला भोल, बौजु हामू नसिजाउँला भोल ।
 उच्ची ढुङ्डी ओखडा-नफोड, उच्ची ढुङ्डी ओखड नफोड ।

स्रोत व्यक्ति : श्री टेकराज जोशी (गौरा पूजा हुने घरका
 व्यक्ति), शिक्षक, गडसेरा, डोटी ।

यस गीतमा आमा-बुवाहरूले आफ्ना छोरीहरूलाई पराईघर दिनुपूर्व व्यावहारिक कुराहरू सिकाउँछन् भन्ने सन्देश छ । आमा-बुवाहरूले छोरीहरूलाई अग्लो ढुङ्गामा चढी ओखर आदि कुराहरू फोड्नु हुँदैन भनेपछि उनीहरूले आफूहरूलाई सहेलीहरूसँगै ओखर फोड्न र खान दिन अनि त्यसका लागि चर्केर नबोल्न आग्रह गरेका छन् । आफू छिटै पराईघर गइहाल्नु पर्ने कुरा पनि व्यक्त गरेका छन् ।

२. मुसी माच्यो

प्रस्तुत गीत महिला र पुरुष सबैले खेल्ने गर्दछन् । युवा-युवतीको सहभागिता पनि निकै पाइन्छ । गाइने र खेल्ने तरिका तथा समय घरगीत सङ्ख्या १ को जस्तै हुन्छ । यस गीतमा स्थाईपद दुईपटक दोहरिने गर्दछ ।

मुसी माच्यो बिकोटी बर्माइले, मुसी माच्यो बिकोटी बर्माइले

- १) गोठ गाई इजुका धर्मैले, गोठ गाई इजुका धर्मैले
 पाली खान्छु अफना कर्मैले, पाली खान्छु अफना कर्मैले । मुसी माच्यो.....
- २) गाड घट्ट बवाका धर्मैले, गाड घट्ट बवाका धर्मैले
 पिसी खान्छु अफना कर्मैले, पिसी खान्छु अफना कर्मैले । मुसी माच्यो.....
- ३) घर-खेत बवाका धर्मैले, घर-खेत बवाका धर्मैले
 कमाइ खान्छु अफना कर्मैले, कमाइ खान्छु अफना कर्मैले । मुसी माच्यो.....
- ४) माइति धेके इजुका धर्मैले, माइति धेके इजुका धर्मैले
 मिलि खाउँला अफना कर्मैले, जुजि खाउँला अफना कर्मैले । मुसी माच्यो.....

स्रोत: महाबिरे पार्की, बलकट्टे, गडसेरा, डोटी ।

प्रस्तुत गीतमा बुवा-बाजेहरूका धर्मले आर्जित सम्पत्तिको रक्षा गर्ने जिम्मा नयाँ पुस्ताको काँधमा आएको र आफैँ कर्म गरेर खानुपर्ने सन्देश पाइन्छ । बुवाले पहिले किनिदिएको घरखेतलाई छोराको सम्भार गरी र कमाइ खानुपर्ने जिम्मेवारी उसको काँधमा आएको र छोरीले पनि आमा-बुवाले पालेर विवाहपछि दिएको कर्मघरमा आफूले नै मिलिजुली काम गरेर खानुपर्ने सन्देश व्यक्त छ ।

३. सङ्घै माइत जाउँला

माइत जाने सन्दर्भ जोडिएको यो गीत पनि महिलाहरूले गाउने गर्छन् । एक पद अन्तरा र अर्को पदमा स्थाई दोहोरिने यस गीतको बीचमा 'रतन्थली' शब्द थैगोका रूपमा प्रयोग भएको छ । खेल्ने ढाँचा पूर्ववत् नै हुन्छ ।

सङ्घै माइत जाउँला रतन्थली, सङ्घै माइत जाउँला,
गाँजरिका लेक रतन्थली, गाँजरिका लेक ॥

- १) एककै बवा मेरा रतन्थली, एककै बवा तेरा
सङ्घै माइत जाउँला रतन्थली, गाँजरिका लेक ॥
- २) एककै इजु मेरी रतन्थली, एककै रूजु तेरी
सङ्घै माइत जाउँला रतन्थली, गाँजरिका लेक ॥
- ३) एककै कका तेरा रतन्थली, एककै कका मेरा
सङ्घै माइत जाउँला रतन्थली, गाँजरिका लेक ॥
- ४) एककै काखी मेरी रतन्थली, एककै काखी तेरी
सङ्घै माइत जाउँला रतन्थली, गाँजरिका लेक ॥
- ५) एककै ददा तेरा रतन्थली, एककै ददा मेरा
सङ्घै माइत जाउँला रतन्थली, गाँजरिका लेक ॥
- ६) एककै बौजु तेरी रतन्थली, एककै बौजु मेरी
सङ्घै माइत जाउँला रतन्थली, गाँजरिका लेक ॥

स्रोत: श्री शारदा देवी ओझा, वर्ष:७०, गडसेरा, डोटी

डोटेली चेलीबेटीको माइत भौगोलिक विकटताका कारण प्रायजसो टाढा नै हुन्छ । यस गीतमा लेकको बाटो एकलै हिँड्न गाब्रो पर्ने र बाटोमा (गाँजरिको)लेक ,जङ्गल पर्ने भएकाले गाउँका साथीहरू सँगै माइत जाउँला भन्ने सल्लाह गरिएको विषयवस्तु व्यक्त भएको छ ।

४. बार रे बिसी, चेली रे बेटी

प्रस्तुत गीतमा खेतमा जीरा गोड्न गाउँका चेलिबेटीहरूले गरेको सल्लाह छ । महिलाको सहभागिता हुने यो गीत पनि गीत सं.१ जसरी नै खेलिन्छ ।

बार रे बिसी चेली रे बेटी जिरो गोडन जाऊँ
डीण रे गोड्या, भिणा रे गाडुया, इचलि रयो साऊँ ।

- १) बबा रे मेरा भिटन आउन्ना निउणी रे ढोग दिऊँ,
इजु रे मेरी भिटन आउन्नी थुपुक्कै बसिजाऊँ ।
(बबा धेकन्ना भूरि मरन्ना भुडुक्कै उठि जाऊँ,
इजु धेकन्नी भूरि मरन्नी थुपुक्कै बसिजाऊँ ।) कुनै ठाउँमा यो प्रचलित छ ।
- २) कका रे मेरा भिटन आउन्ना निउणी रे ढोग दिऊँ,
काखी रे मेरी भिटन आउन्नी थुपुक्के बसिजाऊँ । बार रे बिसी
- ३) ददा रे मेरा भिटन आउन्ना निउणी रे ढोग दिऊँ,
सबौजु रे मेरी भिटन आउन्नी थुपुक्कै बसिजाऊँ । बार रे बिसी

स्रोत: श्री सरस्वती देवी, वर्ष ७२,मुसेबटा, डोटी ।

प्रस्तुत गीतले डोटेली चेलीबेटी खेतमा काम गर्दा पनि मिलिजुली गर्ने र एकले अर्कालाई आदर,सम्मानका कुरा सिकाउने सन्देश दिएको छ । यस गीतमा खेतमा जीरो गोड्दा माइती भेट्न आएको खण्डमा निहुरिएर ढोग गर्ने, आदि कुराहरू समेटिएको विषयवस्तु छ ।

५. म माइत जान्दे भागी

प्रस्तुत घरगीत लोग्ने-स्वास्नीको संवादात्मक विषयवस्तु भएको गीत हो । यो गीत गाउने र खेल्ने स्थान डोटीको घर-आगन,मन्दिर हो भने समय विविध चाड-पर्वका बेला साँभपख हो ।

- १) म जियाकी सौराइ लागी, म माइत जान्दे भागी
तेरी जिया यै बोलाउँला, त माइत जन्जा भागी
डुप्का,भुने यै पकाउँला, त माइत जन्जा भागी ।
- २) म बबाकी सौराइ लागी, म माइत जान्दे भागी
तेरा बबा यै बोलाउँला, त माइत जन्जा भागी
तौड गीठा यै पकाउँला, त माइत जन्जा भागी ।
- ३) म ककाकी सौराइ लागी, म माइत जान्दे भागी
तेरा कका यै बोलाउँला, त माइत जन्जाइ भागी
खिर-भात यै पकाउँला, त माइत जन्जाइ भागी ।
- ४) म काखीकी सौराइ लागी, म माइत जान्दे भागी
तेरी काखी यै बोलाउँला, त माइत जन्जाइ भागी
लाउन,बाबर यै हालौला, त माइत जन्जाइ भागी ।
- ५) म भौलेकी सौराइ लागी, म माइत जान्दे भागी
तेरा भोले यै बोलाउँला, त माइत जन्जा भागी
खसी,बोके यै काटौला, त माइत जन्जा भागी ।
- ६) म बौजुकी सौराइ लागी, म माइत जान्दे भागी
तेरी बौजु यै बोलाउँला, त माइत जन्जा भागी
माणा, रोट यै पकाउँला, त माइत जन्जा भागी ॥
- ७) म जियाकी सौराइ लागी, म माइत जान्दे भागी
तेरी जिया यै बोलाउँला, त माइत जन्जाए भागी ।
तेरी खुट्टीकी मेरी सलाम, म माइत जान्दे भागी
त माइत जन्जा भागी
म माइत जान्दे भागी

स्रोत: श्री दुर्गादेवी भण्डारी, वर्ष:६० ,स्यालकोटिला,डोटी ।

यस गीतमा लोगने स्वास्नीबीचको संवाद व्यक्त भएको छ । श्रीमतीले आफू चाड,पर्वका बेला माइत गई माइतीलाई भेट्न आतुर रहेको कुरा व्यक्त गरेकी छन् ।

श्रीमानले चाहिँ माइतीलाई घरमै बोलाएर माइतमा बन्ने परिकारहरू घरमै पकाएर खाउने प्रतिज्ञा गरेका छन् ।

६. स्यानी डाली घडारूइमी

प्रस्तुत घरगीत महिला र पुरुष दुवैले गाउँछन् । विशेष गरी युवाहरूले यो गीत मनपराइ खेल्छन् । महिलाले खेल्दा त अन्य गीत जस्तै सुस्तरी नै खोलिन्छ, तर पुरुषले खेल्दा भने यसको ढाँचा नै रौनक छाउने र उत्साहबद्धक हुन्छ । पुरुषको खेलमा पहिले गीतको अघिल्लो हिस्सा र अन्तराको पहिलो भाग गाउँदा विस्तारै गाउने र विस्तारै घुम्ने गरिन्छ, तर पछिल्लो हिस्सा गाउँदा भने जोसका साथ उफ्रिने र हात राम्ररी बाँधिएको छैन भने तछ्छाडमछ्छाड हुने गरी चुडिएर लड्ने डर पनि त्यतिकै हुन्छ ।

पुरुषले गाउने/खेल्ने

- स्यानी डाली घडारूइमहाँ बौजू^२
- ठुम्के चडी बास^{५५} लौ विरे छम्छम्^२
- १) मेरि ओङ्ग्यै पिछियाँमहाँ बौजू^२
- चौघुमर बाज्यो^{५५} लौ विरे ! छम्छम्^२ । स्यानी डालि
- आदि ।

महिलाले गाउने/खेल्ने

- स्यानी डाली घडारूइमी मुसुर्दानी ठुम्के चडि बास,
ठुम्के चडि बास मुसुर्दानी, ठुम्के चडि बास ।
- १) म बबाका घर आया मुसुर्दानी हरेवाकी आस,
बबाले हरेवा दियो मुसुर्दानी चौघुडुर बाज
चौ घुडुर बाज मुसुर्दानी चौ घुडुर बाज ।
स्यानी डाली.....
- २) म ककाका घर आया मुसुर्दानी पिछियाँकी आस,
ककाले पिछियाँ दियो मुसुर्दानी चौघुडुर बाज
चौ घुडुर बाज मुसुर्दानी चौ घुडुर बाज ।
स्यानी डाली.....

- ३) म ददाका घर आया मुसुर्दानी नथियाँकी आस,
ददाले नथियाँ दियो मुसुर्दानी चौघुडुर बाज
मेरी लाउन्थै नथियाँमि मुसुर्दानी चौ घुडुर बाज ।
चौ घुडुर बाज मुसुर्दानी चौ घुडुर बाज ।

स्यानी डाली घडारूइमी मुसुर्दानी ठुम्के चडि बास,
ठुम्के चडि बास मुसुर्दानी, ठुम्के चडि बास ।

(स्रोत : सङ्कलक आफै)

घडारू अर्थात् डोटीमा पाइने एक किसिमको फलफल्ने बोट जसमा काँढा हुन्छन् तर फल्दा रातो देखिने गरी साना फलले पूरै छोपेको हुन्छ । यसै घडारूमा सानो चराले बसेको सुन्दर प्रकृतिको परिकल्पनासँगै यो गीतको उठान गरिएको छ । यसमा चेलीबेटीले माइत जाँदा आफ्ना माइतीले चोलो, पिछौरा आदि दिएको र जुन् चारैतिर घुडुर बज्ने अत्यन्तै आकर्षक छ भनी गुणगान गाइएको विषयवस्तु पाइन्छ ।

७. लौ लुवा घट्ट

प्रस्तुत गीत पनि डोटीका निरोली, गडसेरा, दानकोट, मन्नाकापडी लगायतका क्षेत्रमा खेलिने गरिन्छ । यस गीतमा बीचमा 'साली' थेंगोका रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । तर 'साली' शब्दले साली भिनाको संवाद भन्ने जनाएको होइन । एक-एक पङ्क्तिमा अन्तरा र गीत आउँछ ।

लौ अछामैका लौ लुवा घट्ट लौ लुवा पिन्नैन साली, लौलुवा पिन्नैन

- १) लौ बार वर्ष लौ पूरा पुग्या बबालाई चिन्नैन साली, बबालाई चिन्नैन
लौ अछामैका.....
- २) लौ बार वर्ष लौ पूरा पुग्या इजुलाई चिन्नैन साली, इजुलाई चिन्नैन
लौ अछामैका.....
- ३) लौ बार वर्ष लौ पूरा पुग्या ककालाई चिन्नैन साली, ककालाई चिन्नैन
लौ अछामैका.....
- ४) लौ बार वर्ष लौ पूरा पुग्या काखीलाई चिन्नैन साली, काखीलाई चिन्नैन
लौ अछामैका.....

- ५) लौ बार वर्ष लौ पूरा पुग्या ददालाई चिन्नैन साली, ददालाई चिन्नैन लौ अछामैका.....
- ६) लौ बार वर्ष लौ पूरा पुग्या बौजुलाई चिन्नैन शाली, बौजुलाई चिन्नैन लौ अछामैका.....

स्रोत : श्री सरस्वती देवी, वर्ष ७०, मुसेवाटा,डोटी

यस गीतमा डोटीबाट विवाह गरी टाढा (आछाम) दिइएकी छोरी बेटीले अछामका घट्ट पिस्न जानुपर्ने दुःख अनि माइत जान टाढा र एकलै हुने हुँदा १०/१२ वर्ष भैसकेको र आफ्ना आफन्तहरूको अनुहार देख्दा पनि नचिन्ने अवस्थामा पुगेको दुःखेसो पोखेकी छन् ।

द. दन्तैबिरी (भागारानी)

भागारानीको विवाहको विषयवस्तु भएको यो गीत डोटीका दानकोट, गडसेरा आदि स्थानमा बढी प्रचलित छ । यो गीत पनि महिलाले गौरावर्षका बेला धेरैजसो खेल्ने गर्दछन् ।

भल्कना रोज रानी कुसुमैला दन्तैबिरी
 भल्कना को रे लोग्या रूबस छ दन्तैबिरी
 भल्कना गाथको रूबस गोसाइँ दन्तैबिरी
 भल्कना बइतडो हरिचन्न दन्तैबिरी
 भल्कना पागैका रूबस गोसाइँ दन्तैबिरी
 भल्कना तमु गोसाइँ मेगीचन्न दन्तैबिरी
 भल्कना मुन्टो कोद्दी चुल्ठो बाट्टी दन्तैबिरी
 भल्कना कसै नैब टेड्डी गोसाइँ दन्तैबिरी
 भल्कना दन्तपाटी उच्ची दुयै दन्तैबिरी
 भल्कना हामु बाँच लाय गोसाइँ दन्तैबिरी
 भल्कना तमु बाँच लागिजाली दन्तैबिरी
 भल्कना गात छन् खत छायाँ दन्तैबिरी
 भल्कना छाण रानी कुसुमैला दन्तैबिरी
 भल्कना माभकी मजेली मेरी दन्तैबिरी
 भल्कना ताँहै उठी कुसुमैला दन्तैबिरी
 भल्कना खाटमुनि बसी गैन दन्तैबिरी

भल्कना खाटमथि मेगी चन्न दन्तैबिरी
भल्कना बसी रात काट्यो गोसाइँ दन्तैबिरी
भल्कना खाटमुनि कुसुमैला दन्तैबिरी
भल्कना रोई रात काट्यो गोसाइँ दन्तैबिरी
भल्कना छाड रानी कुसुमैला दन्तैबिरी
भल्कना खाट सवै मेराई भाग दन्तैबिरी
भल्कना ताँहै उठी कुसुमैला दन्तैबिरी
भल्कना फेराइली चाक गैन दन्तैबिरी
भल्कना ताँहै उठी कुसुमैला दन्तैबिरी
भल्कना दार कुन्टा गैन गोसाइँ दन्तैबिरी
भल्कना छाड रानी कुसुमैला दन्तैबिरी
भल्कना दारको दारकुन्टो मेरै दन्तैबिरी
भल्कना ताँहै उठी कुसुमैला दन्तैबिरी
भल्कना गोठकी गोठ्म्वाली गैन दन्तैबिरी
भल्कना छाड रानी कुसुमैला दन्तैबिरी
भल्कना गोठकी गोठ्म्वाली मेरी दन्तैबिरी
भल्कना ताँहै उठी कुसुमैला दन्तैबिरी
भल्कना कुसुम सुवाडी गैन दन्तैबिरी
भल्कना रोइरे रात काटी छ हो दन्तैबिरी
भल्कना छाण रानी कुसुमैला दन्तैबिरी
भल्कना कुसुम-सुवाडी मेरी दन्तैबिरी
भल्कना छुट्टिने बेलाको बालो दन्तैबिरी
भल्कना आ न बाला सरू काखी दन्तैबिरी
भल्कना धो अरि त दूद खान दूदन्तैबिरी
भल्कना एकै दिन्को खाया दूद दन्तैबिरी
भल्कना कतिन्ज्याँ पुगलो भाय दन्तैबिरी
भल्कना डोली चडाइ ढोल बजाइ दन्तैबिरी
भल्कना जुमली पैकेलो लैग्यो दन्तैबिरी

स्रोत : श्री राधादेवी पन्त, वर्ष:७६, जैनोली, डाटी ।

भागारानीको व्यक्तिगत जीवनको एक समय विशेषलाई विषयवस्तु बनाइएको यो घरगीतले एकातिर पहिले राजाको विभिन्न कोटहरूमा धेरै रानीहरू हुने र ती विभिन्न चरित्रका हुने कुराको सङ्केत गरेको छ भने अर्कातिर राजहरूले पनि बहुविवाह गरेर मेलमिलाप गरी राख्नु भन्दा विभिन्न सङ्काहरू गरेर फसाउने र अर्को विवाह गर्ने मौका निकाल्ने परिपाटी थियो भन्न सकिन्छ । यस गीतमा पनि भागारानी कुसुमैलाले कसै अरूलाई रूवस (राम्रो) देखेकै कारण राजा मेगीचन्नले आफ्नो घर छोडेर जान भन्दछ र सम्पूर्ण स्थान आफ्नै भएको बताउँछ जहाँ भागारानीले आफ्नो दूध खुवाउने बालकलाई पनि छोडेर जुम्लाको बहादुर (जुमली पैकेलो) सँग जानुपर्ने हुन्छ ।

९. सालीले धेक्यैको

साली भिनाको ठट्टालाई विषयवस्तु बनाइएको यो गीत प्रायः ब्राह्मण बाहेकका समाजमा प्रचलित छ । चाडपर्वका बेला राती यो गीत खेल्ने गरिन्छ ।

अडौठीमी जाँ गोडो लेख्यैको, अडौठीमी जाँ गोडो लेख्यैको

- १) बुणो बल्ल सालीले धेक्यैको, डुणो खुट्टो सालीले धेक्यैको
अडौठीमी..... २)
- थोतो भिना सालीले धेक्यैको, कानो आँखो सालीले धेक्यैको
अडौठीमी..... ३)
- टोटो टम्क्या सालीले धेक्यैको, फाटा लत्ता सालीले धेक्यैको
अडौठीमी..... ४)
- टुटो कुडो सालीले धेक्यैको, फुटो फोलो सालीले धेक्यैको
अडौठीमी.....

स्रोत : श्री सरस्वती देवी, वर्ष : ७०, मुसेबटा, डोटी ।

यस गीतमा भिनाजुले सालीलाई मायाको चिनो औँठी दिएको र आफूसगँ अरू केही नभई केवल माया मात्रै भएको कुरा राख्दछन् । भिनाले आफ्नो एक आँखो फुटेको, दाँत निस्केको जोत्ने गोरू (बल्ल) बूढो भएको र घर पनि सानो कुडो भएको यथार्थता देखाएका छन् र विवाहका लागि आग्रह गरेका छन् ।

१०. माटी कलाइ कलाइ

डोटीका विभिन्न चाडपर्वका बेला मेलाहरू लाग्ने ठाउँमा प्रचलित रहेको यो गीत कर्मगीत जस्तै हो । एक पङ्क्तिमा प्रश्न र दोस्रोमा उत्तर दिइएको यो गीतको खेल्ने व्यक्ति महिला र पुरुष दुवै हुन् ।

माटी कलाइकलाइ लाइबरि लाइछ,
क्याउका फूलकी भाडि रे लाइछ ?

- १) माटी कलाइकलाइ लाइबरि लाइछ,
हजारी फूलकी भाडि रे लाइछ ।
- २) माटी कलाइकलाइ लाइबरि लाइछ,
सुन्तली फूलकी भाडि रे लाइछ ।
- ३) माटी कलाइकलाइ लाइबरि लाइछ,
केवणी फूलकी भाडि रे लाइछ ?
- ४) माटी कलाइकलाइ लाइबरि लाइछ,
जाइ रे फूलकी भाडि रे लाइछ ?
- ५) माटी कलाइकलाइ लाइबरि लाइछ,
चमेली फूलकी भाडि रे लाइछ ?
- ६) माटी कलाइकलाइ लाइबरि लाइछ,
केतकी फूलकी भाडि रे लाइछ ?
- ७) माटी कलाइकलाइ लाइबरि लाइछ,
सुरूजे फूलकी भाडि रे लाइछ ?
- ८) माटी कलाइकलाइ लाइबरि लाइछ,
कन्युरी फूलकी भाडि रे लाइछ ?
- ९) माटी कलाइकलाइ लाइबरि लाइछ,

मखमली फूलकी भाडि रे लाइछ ?

स्रोत : श्री राधादेवी पन्त, वर्ष ७६, जैनोली, डोटी ।

यस गीतमा डोटीका कृषि योग्य स्थानहरूमा किसानले गरेको मिहनेतको प्रशंसा गरिएको छ । यसको विषयवस्तुमा कुनै किसानले फूलको बारी लगाउँदा माटो केलाउन गरेको मिहनेत देखाउन खोजिएको छ ।

११. लौ बिरि छम्का

डोटीका धान रोपिने स्थानहरूतिर बढी प्रचलित यस गीतलाई बाह्रमासा पनि भन्न सकिन्छ । यो गीत महिला-पुरुष दुवैले उत्तिकै खेल्दछन् । यसमा स्थाई र अन्तरा छुट्टयाइएको हुँदैन । बीचमा कुनै बेला छिटो गाएर उफ्रिने गरिन्छ । 'लौ बिरि छम्का' यस गीतमा दोहोरिने थैगो हो ।

चैत बी तालैनु हाल्यो, लौ बिरि छम्का
वैसाककी बी बिनाटि, लौ बिरि छम्का
जेठ बी बयाँलु खेल्नो, लौ बिरि छम्का
असाण धमर्कि रोपाइँ, लौ बिरि छम्का
साउन रोपो गजलेलो, लौ बिरि छम्का
भ दो रोपो गोड्डो ल.....लौ बिरि छम्का
क्या राम्णो असौजो मैना, लौ बिरि छम्का
धान पाकि पियँलीपूर लौ, बिरि छम्का
दाइले काट्यो भाइले भोक्यो, लौ बिरि छम्का
सा...त दिनका बाटामा ल.....लौ बिरि छम्का
एक भारि दुई भारि कुट्यो लौ, बिरि छम्का
भात पकाउन्थै बूडिआमा लौ, बिरि छम्का
पा....पनि भन्थै बौजु ल....लौ, बिरि छम्का
धान् कुट्ट्यो सुनार्कि चेलि लौ, बिरि छम्का
एक गाडि दुई गाडि कुट्यो लौ, बिरि छम्का
ती...न गाडि चार गाडि ल...लौ बिरि छम्का
पाँच गाडि छ गाडि कुट्यो लौ, बिरि छम्का

सा...त गाडि आठ गाडि ल...लौ बिरि छम्का
नौ गाडि दश गाडि कुट्यो लौ, बिरि छम्का
दश गाडिको कुटिपीसी, लौ बिरि छम्का
नै.....पालमा पुक्यो ल.....लौ बिरि छम्का

स्रोत : श्री राधा देवी पन्त, जैनोली, डोटी ।

धानको विउ उमाने क्रमदेखि धान रोपेको, काटेको र कुटेको वर्णन गर्दै डोटी गौरायलतिरको बास्मति धानको धेरै महत्त्व भएका कारण त्यो नेपाल अर्थात् हालको काठमाडौं पुग्ने गरेको वर्णनसम्मको विषयवस्तु यस गीतमा छ ।

१२. दुनिया हेरै तेरि राम

प्रस्तुत घरगीतमा डोटेली परिचय खुल्ने पहिरन लगाउन आग्रह गरिएको छ । यो घरगीत गाउँदा डोटेली पहिरनमा डोटेली नारीहरू सजिएका देखिन्छन् । आँप तथा दाडिमहरू पाइने विभिन्न डोटीका ठाउँमा यो गीत प्रचलित छ ।

यक् गोजि सन्जाका दाख दाडिम, यक् गोजि सन्जाका आम
गात अडियाँ पैरिदे सन्जा, दुनिया हेरै तेरि राम । यक् गोजि.....
गात पिछियाँ पैरिदे सन्जा, दुनिया हेरै तेरि राम । यक् गोजि.....
दुनिया हेरै तेरि राम रे सन्जा, दुनिया हेरै तेरि राम । यक् गोजि.....
खुट्टा चप्पल पैरिदे सन्जा, दुनिया हेरै तेरि राम । यक् गोजि.....
हात चुणियाँ पैरिदे सन्जा, दुनिया हेरै तेरि राम । यक् गोजि.....
शिर शिर्बन्दी पैरिदे सन्जा, दुनिया हेरै तेरि राम । यक् गोजि.....

(स्रोत : सङ्कलक स्वयम्)

डोटेली पहिरनको परिचयभल्काउने यस गीतको विषयवस्तुले गीत गाउन तयार डोटेली नारीलाई आफ्नो पहिरन लगाएर नाचे दुनियाले राम (तमासा) हेर्ने कुरा व्यक्त गरेको छ ।

१३. हुल्लरी बाला (हल्लोरी)

प्रस्तुत गीत डोटेली महिलाहरूले खेतवारीबाट कामगरेर फर्की रोएको बालकलाई भुलाउँदा गुनगुनाउने गर्दछन् । यो गीत खेलका रूपमा खेलिदैन । अरू गीतका जसरी नखेलिने भए पनि गाउँघरतिर बूढा-बूढीहरूले बच्चा रूँदा वा खेलाउँदा गाउने गर्दछन् ।

हुल्लरी बाला हुल्लरी, हुल्लरी बाला हुल्लरी

- १) यो मेरो बालो काँ लोट्या होलो, ज्यु काँ लोट्या होलो
यो मरो बालो लिसौँणी लोट्यो, ज्यु लिसौँणी लोट्यो । हुल्लरी बाला.....
- २) यो मेरो बालो कन्ने हेर्दिथ्यो ज्यु कन्ने हेर्दिथ्यो
सासु बराल्लिले हेर्दिथ्यो बाला हेर्दिथ्यो । हुल्लरी बाला.....
- ३) यो मेरो बालो कन्ने हेर्दिथ्यो ज्यु कन्ने हेर्दिथ्यो
नन्द बराल्लिले हेर्दिथ्यो बाला हेर्दिथ्यो ।
नन्द बराल्लिलाई माइत लेयै बाला माइत लेयै । हुल्लरी बाला.....
- ४) मेल पाक्या जनि मैलिरैथ्यो बालो मैलिरैथ्यो
भट्टका ब्याँ जन भुट्टिरैथ्यो बालो भुट्टिरैथ्यो । हुल्लरी बाला.....
- ५) सौतेनी राणले मारिदिथ्यो बाला मारिदिथ्यो
सौतेनी राणको जडो खन्यै बाला जडो खन्यै । हुल्लरी बाला.....
- ६) तिन सेरो बौसिको खन्नु मेरो, ज्यु खन्नु मेरो
यै कालि साँजको आउनु मेरो, ज्यु आउनु मेरो । हुल्लरी बाला.....

(स्रोत : सङ्कलक स्वयम्)

प्रस्तुत गीतमा बालकलाई किन रोएको र कहाँ लडेको हो आदि जस्ता प्रश्नहरू सोधेर भुलाउन खोजिएको छ ।

१४. सवै त बर्याँत गया

लोग्ने-स्वास्नी बीचको वार्तालाप भएको यो गीत दान्कोटतिर बढी प्रचलित छ । दुई पङ्क्ति अन्तरा र त्यति नै स्थायी भएको यो गीत महिलाले खेल्न बढी रूचाउँदछन् । यो खेल्दा खुट्टाको पैतोल बीचमा एक खुट्टा अघि उचाल्ने पनि गरिन्छ । जुन अरू गीतको तुलनामा केही फरक हुन्छ ।

सबै त बऱ्याँत गया, जाना छौ त काल्का बबा
जान्या जति जान दीय, म जानैन काल्क जीया

- १) बाटा तली किड्क पाक्यो, खाना छौ त काल्का बबा
खान्या जति खान दीय, म खानैन काल्क जीया । सबै त बऱ्याँत गया.....
- २) सबैले नथियाँ लेया, ल्याउना छौत काल्का बाबा
ल्याउन्या जति ल्याउन दीय, म ल्याउनैन काल्क जीया ।
सबै त बऱ्याँत गया.....
- ३) सबैले ढेणिया लेया, ल्याउना छौत काल्का बाबा
ल्याउन्या जति ल्याउन दीय, म ल्याउनैन काल्क जीया ।
सबै त बऱ्याँत गया.....
- ४) सबैले चोलिया लेया, ल्याउना छौत काल्का बाबा
ल्याउन्या जति ल्याउन दीय, म ल्याउनैन काल्क जीया ।
सबै त बऱ्याँत गया.....
- ५) सबैले घाँगरी लेया, ल्याउना छौत काल्का बाबा
ल्याउन्या जति ल्याउन दीय, म ल्याउनैन काल्क जीया ।
सबै त बऱ्याँत गया.....

स्रोत : (पन्त, ०६४ : १३२)

प्रस्तुत गीतमा वर्णित विषयवस्तुमा सबैका श्रीमानहरू जात्रा, मेला, विवाहमा गएभैं
श्रमितीले आफ्ना श्रीमानलाई पनि जात्रा, मेला, विवाहमा जान आग्रह गर्दछिन् तर उनी जान
मान्दैनन् । श्रीमतीको भने आफ्नो श्रीमान्ले अरूले जस्तै गर्गहनाहरू ल्याइदेलान् भन्ने आश
त्यतिकै आशमै सीमित हुन्छ । यस गीतमा डोटेली महिलाहरूले पुरुषको दवावमा आफ्ना
इच्छा पनि सहजै पूरा गर्न नसकेका कुरा व्यक्त गर्न खोजिएको छ ।

१५. हुरहूच्या

गौरा वर्षमा विशेष गरी गाइने यो गीत पनि डोटीका दानकोट, सिलगढीतिर बढी प्रचलित छ । सङ्गी, साथीहरूमा एक आपसमा प्रश्नोत्तर गर्ने यस गीतमा महिला नै बढी सहभागी हुन्छन् ।

तल कपासकि हुरहूया सरिव हुरहूरया

पूर कपासकि फूल बनौला भूमिकर, हाँ रे बनौला भूमिकर

- १) कै सुवा सखि गाँजल, सखि गाँजल
कै रे सुवा टीका बनौला भूमिकर, हाँ रे बनौला भूमिकर । तल कपासकि.....
- २) गोरी रे सखि गाँजल, सखि गाँजल
साँवरी सखि टीका बनौला भूमिकर, हाँ रे बनौला भूमिकर । तल कपासकि.....
- ३) कै सुवा सखि नरिवल, सखि नरिवल
कै रे सुवा रूपा घडो बनौला भूमिकर । तल कपासकि.....
- ४) साँवरी सुवा नरिवल सखि नरिवल
गौरी रे रूपा घडो बनौला भूमिकर, हाँ रे बनौला भूमिकर । तल कपासकि.....
- ५) कै सुवा सखि अम्सर सखि अम्सर
को सुवा कुटै धान बनौला भूमिकर, हाँ रे बनौला भूमिकर । तल कपासकि.....
- ६) साँवरी सुवा अम्सर, सखि अम्सर
गौरी रे कुटै धान बनौला भूमिकर । तल कपासकि.....

(स्रोत : पन्त, २०६४ : १३०)

सडीहरूमा एक आपसमा प्रश्नोत्तर गर्ने र कसलाई कस्तो किसिमको शृङ्गार सुहाउँछ, त्यसैको नाम समावेश गरी गीत जोडिएको हुन्छ र गमरा अर्थात गौरालाई सुहाउने टीका अनि चाँदीको घडा आदि हो भनेर जोडिएको पाइन्छ । यस अर्थ यो गौरा पर्वमा नै विशेष महत्त्व राख्ने गीत हो ।

१६. भूम्याउडा (भूम्याउडा)

डोटीका उच्चाकोट, दानकोट लगायतका धेरै ठाउँमा प्रचलित यो गीत पनि महिलाले नै खेल्दछन् । यसलाई कसैले भम्क्यौडा कसैले भ्यौडा पनि भन्ने गर्दछन् । गौरा लगायत प्रायजसो डोटेली चाडपर्वमा यो गीत पनि गाइन्छ र खेल्छन् । यस गीतको सुरु र अन्त्यमा 'भम्क्यौडा' शब्द थोगोको रूपमा प्रयोग हुन्छ ।

भम्क्यौडा क्याउडाकी बौराउने बेला भम्क्यौडा
भम्क्यौडा चेलीकी सम्राउन्या बेला भम्क्यौडा
भम्क्यौडा म बवाकी सम्राइ लागी भम्क्यौडा
भम्क्यौडा म इजुकी सम्राइ लागी भम्क्यौडा
भम्क्यौडा नै रे क्यौणो काटिदिना भम्क्यौडा
भम्क्यौडा नै रे क्यौडो काटिदिना भम्क्यौडा
भम्क्यौडा नै हामु माइत लाउना भम्क्यौडा
भम्क्यौडा म बवाकी सम्राइ लागी भम्क्यौडा
भम्क्यौडा मै रे माइत जान्दे भागी भम्क्यौडा
भम्क्यौडा म काखीकी सम्राइ लागी भम्क्यौडा
भम्क्यौडा कि त क्यौडो काटिदीय भम्क्यौडा
भम्क्यौडा कि त माइत जानदीय भम्क्यौडा
भम्क्यौडा क्याउडाकी बौराउने बेला भम्क्यौडा
भम्क्यौडा चेलीकी सम्राउन्या बेला भम्क्यौडा
भम्क्यौडा म ककाकी सम्राइ लागी भम्क्यौडा
भम्क्यौडा कि त क्यौडो काटिदीय भम्क्यौडा
भम्क्यौडा कि त माइत जानदीय भम्क्यौडा
भम्क्यौडा म ददाकी सम्राइ लागी भम्क्यौडा
भम्क्यौडा म बौजुकी सम्राइ लागी भम्क्यौडा
भम्क्यौडा म रे माइत जान्दे भागी भम्क्यौडा

(स्रोत : पन्त, २०६४ : १२४)

बुहारीले घरका व्यक्तिसँग माइतको सम्भना आएको भन्दै माइत जान दिन आग्रह गरेकी छन् । क्याउडा (केवडी) फूल फुलेका बेला त भन आफ्नै माइतीघरमा फुलेका

क्याउडाको र माइतीको याद आएको बताइएको छ, जसमा कि त त्यो क्याउडा काट्न, कि आफलाई माइत जान दिन आग्रह गरिएको छ ।

१७. पारिवन गाडेको दियालो

सासू र बुहारीबीचको यो संवादात्मक गीत डोटीको उत्तरपूर्वी भेगतिर बढी प्रचलित छ । महिलाले बढी खेल्ने यो गीत गौरालगायत अन्य चाडपर्वमा पनि खेलिन्छ ।

पारि वन गाडेको दियालो, इति सम्म क्याउ अरि बीयालो

- १) बबा धेक्या उइँ भयो बीयालो, इजु धेक्या उइँ भयो बीयालो । पारिवन.....
- २) कका धेक्या उइँ भयो बीयालो, काखी धेक्या उइँ भयो बीयालो । पारिवन.....
- ३) ददा धेक्या उइँ भयो बीयालो, बौजु धेक्या उइँ भयो बीयालो । पारिवन.....
- ४) बुदि धेक्या उइँ भयो बीयालो, बैनी धेक्या उइँ भयो बीयालो । पारिवन.....
- ५) दिदी धेक्या उइँ भयो बीयालो, पुइजु धेक्या उइँ भयो बीयालो । पारिवन.....

बनमा घाँसदाउरा गएकी बुहारीलाई घरका जनले ढिलो गर्नाको कारण सोधेपछि बुहारीले पारिवनमा माइती देखिएकाले हेर्दाहेर्दै ढीलो भएको र माइतीको सम्झनाका कारण छिटो आउन नसकेको बताउँछे । यही विषयवस्तु, यस गीतमा व्यक्त छ ।

स्रोत : (पन्त, पूर्ववत्)

१८. रम्किभमाइँ (भुम्मा हो)

‘भुम्मा हो’ भनेर सुरु हुने यस गीतमा अन्त्यमा ‘रम्किभमाइँ’ थेंगो गरी दुई स्थानमा यी शब्दहरू दोहोरिन्छन् र गीतको लयमा अझ मधुरता आउँछ । डोटीका विविध स्थानहरूमा खेलिने यो गीत पनि महिला वा युवतीको जमातले बढी रुचाउँछन् ।

भुम्मा हो, सबकी त परू चेली रम्किभमाइँ

भुम्मा हो, बाखरिका घाँस गैन रम्किभमाइँ

भुम्मा हो, हामरी त परू चेली रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, गाबकि मजेली बसी रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, काँ छ इजु आँसि जेउडो रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, काँ छ इजु भुटि खाजा रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, दारकुन्टा आँसि जेउडो रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, भाडमथि भुटिखाजा रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, सातै जनी अधिल्लिर रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, सातै जनी पछिल्लिर रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, परू चेली बीच लड्क रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, पैल्लिको हतौलो काट्यो रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, बाटा तली पडिगयो रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, दोसरो हतौलो काट्यो रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, बाटामथी पडि गयो रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, तेसरो हतौलो रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, परू चेली सर्प डस्यो रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, साथकी सडिनी मेरी रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, मेरो बोल लीय कठै रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, बवाज्यूका सोद्यावठी रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, परू चेली पछा आउँछे रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, इजुज्यूका सोद्यावठी रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, परू चेली पछा आउँछे रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, बउजुज्यूका सोद्यावठी रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, परू सर्प डस्यो भन्या रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, निकोइ लायै निकोइ खायै रम्किभमाइँ
 भुम्मा हो, भाणिदिया बौजुसँड रम्किभमाइँ भुम्मा हो, सबकी त...

स्रोत : श्री राधादेवी पन्त-दान्कोट - डोटी

यस गीतमा डोटेली चेलीहरूले घरको कामधन्दामा खटिनु पर्ने र घाँस-दाउरा जस्ता दैनिक नभैनहुने कुराहरूमा छोरीहरू नै लाग्नुपर्ने परम्पराले छोरीबेटीहरू बसेको वा पढेको

देखि सहन नसकी काममा लगाउने प्रचलन यस गीतमा पनि छर्लङ्ग छ । यस गीतमा परू नाम गरेकी छोरी साथीसँग बाखाका लागि घाँस काट्न जाँदा सर्पले डसेको घटना छ ।

१९. अछामकी बस मयाँलु

अछाम जिल्लाबाट जुम्लातर्फ जाने गाडीको कल्पना यस गीतमा गरिएको छ । सासूले बुहारीलाई आफूले लगाउन दिएको आफ्नो विभिन्न (चोलो लगायतका कपडाहरू) कहाँ फालिस् भन्ने जस्ता प्रसङ्ग भएका विषयवस्तु यसमा छन् र स्थायीमा जुम्लागर्खा तीनपटक दोहोरिएको छ । त्यस्तै अन्तराको अन्तिम पाउ पनि त्यसरी नै दोहोरिन्छ ।

अछामकी बस मयाँलु, जुम्ला गर्खा जाली रे

जुम्ला गर्खा, जुम्ला गर्खा, जुम्ला गर्खा जालि रे

- १) उरको घाँगरो मेरो कै बाजुर फालि रे
कै बाजुर, कै बाजुर, कै बाजुर फालि रे । अछामकी बस मयाँलु.....
- २) कदको अडिया मेरो कै बाजुर फालि रे
कै बाजुर, कै बाजुर, कै बाजुर फालि रे । अछामकी बस मयाँलु.....
- ३) सपुर पछ्यौडा मेरी कै बाजुर फालि रे
कै बाजुर, कै बाजुर, कै बाजुर फालि रे । अछामकी बस मयाँलु.....
- ४) नाककी मुदडि मेरी कै बाजुर फालि रे
कै बाजुर, कै बाजुर, कै बाजुर फालि रे । अछामकी बस मयाँलु.....
- ५) कानकी ठेडुलि मेरी कै बाजुर फालि रे
कै बाजुर, कै बाजुर, कै बाजुर फालि रे । अछामकी बस मयाँलु.....
- ६) टाटुको खाकलो मेरो कै बाजुर फालि रे
कै बाजुर, कै बाजुर, कै बाजुर फालि रे । अछामकी बस मयाँलु.....

(स्रोत : सङ्कलक स्वयम्)

विविध डोटेली चाडपर्व भएका बेला एकले अरूसँग नभएका लुगा वा गहनाहरू लगाउन दिने चलनअनुसार यस गीतमा पनि दिइएको र पछि हराएर कहाँ फालिस् भनी सोधेका घटनाहरू गीतमा छन् ।

२०. गैंट्या लौडी बोट रे

डोटी भौगोलिक विकटताका कारण अविकसित क्षेत्रभित्र पर्दछ । सोही कारण त्यहाँका गाउँमा राम्रो सरसामान लिन कुनै सहर र छिमेकी सदरमुकाम भ्याउनु पर्ने अवस्था हुन्छ । यसै प्रसङ्गमा आधारित यो गीत महिला, पुरुष दुवैले गाउँछन् ।

खेतकी ईचलिमथी गैट्या लौडी बोट रे

जान्छु बिजै, जान्छु बिजै, जान्छु बिजैकोट रे

- १) उरको घाँगरो छैन, जान्छु बिजैकोट रे
कदको अडिया छैन, जान्छु बिजै कोट रे । खेतकी ईचलिमथी.....
- २) सपुर पछ्यौडा छैन, जान्छु बिजैकोट रे
नाककी नथिया छैन, जान्छु बिजै कोट रे । खेतकी ईचलिमथी.....
- ३) गलाको जन्तर छैन, जान्छु बिजैकोट रे
आउँलीकी हिरौदा छैन, जान्छु बिजै कोट रे । खेतकी ईचलिमथी.....
- ४) बाउलीका बाउडण्ण छैन, जान्छु बिजैकोट रे
पायाँकी पर्यैली छैन, जान्छु बिजै कोट रे । खेतकी ईचलिमथी.....

(स्रोत : सङ्कलक स्वयम्)

बिजैकोट भन्ने स्थानमा आफूले लगाउने लुगा तथा अन्य सामान लिन जाने कुरा गाउँको महिलाले आफन्तसँग भनेका कुरा यस गीतको अन्तराको विषयवस्तु हो भने गीतको स्थायीको अर्थ खेतको इचलि (आलि) मा श्रावण संक्रान्तिमा हरियो धान पुजे अवसरसँगै मेल भन्ने रूखको हाँगा गाडिन्छ, र त्यही बोटको रूप लिन्छ, भन्ने हो ।

२१. बड्डा रे बड्डीको घरगीत

प्रस्तुत गीत विशेष गरी गौरामा साँभूपख या राति यो गीत गाएर उफ्रिने गरिन्छ । पुरुष सहभागिता अधिक हुने यस गीतमा घटना क्रमअनुसार गीत अधि बढ्छ, अलगै स्थायी हुँदैन ।

- १) सबका बड्डा मछलि मान्न गया
हमरा बड्डा घरै बसी रया
- २) ल्या बुडि जाल, ल्या बुडि लट्टी
दीहाल्यो बड्डले भुरभुरे जाल
- ३) हाई मेरी बड्डी बलाइमरि जाउँलो
ठुल्लुला डल्ला त्वै बड्डि ख्वाउँलो
- ४) हालिहाल्यो बड्डाले भुरछुट्टि फाल
पुगिगयो बड्डो गड्डाका छाल
- ५) हालिहाल्यो बड्डाले पैल्लिकी साँट
पैल्लिकी साँट त भुरि न सुरि
- ६) हालिहाल्यो बड्डाले दोसरी साँट
दोसरि साँट त पाखुणा सर
- ७) हालिहाल्यो बड्डाले तेसरी साँट
तेसरी साँट पिडरा सर
- ८) हालिहाल्यो बड्डाले चउथि साँट
चउथि साँट जाडडा सर
- ९) फर्कियो बड्डो अफना घर
ले बड्डि माछो ल्या बड्डि पानि
- १०) समायो बड्डिले माछाको जाबो
हाइ मेरा बड्डा बलाइ मरिजाउँलो
- ११) ठूलूला डल्ला त्वै बड्डा ख्वाउँलो
काटिहाल्यो बड्डिले माछाका डल्ला
- १२) लैगयो बिल्लाले ठूलूला डल्ला

बड्डाइ रे बड्डी भैगैछ कल

१३) फकाउन पसिगयो बड्डाले बड्डी

रिसाइजन बड्डी भै मेरी गल्लि

१४) भोल गै ल्याउँलो ठूलूला सर (डल्ला)

तु बड्डी ख्वाउँलो समुल्वै सर (डल्ला)

स्रोत : (पन्त, ०६४ : ११६)

माछाको विषयवस्तुलाई लिएर बूढा र बूढीबीचको दिनचर्या प्रस्तुत यस गीतमा नितान्त दुईजनाको घरायसी कुरा व्यक्त छ । बूढीले आफ्नो बूढालाई माछा मार्न जाने आग्रह गरी बूढो जान्छ र माछा ल्याउँदा बिरालोले खाइदिएको सानो प्रसङ्गमा भगडा हुने अनि बूढोले फेरि ल्याइदिने आश्वासन दिई गीत टुङ्गिएको छ ।

२२. पारिवन जाइयाउँला

एक पङ्क्तिको स्थायी दोहोरिने र दुई पङ्क्ति अन्तरा हुन्छ । यो गीत युवाहरूले गौरापर्वमा बढी गाउन र खेल रूचाउँछन् । डोटीका वनमा पाक्ने विभिन्न ऋतुहरूका फलहरूको प्रसङ्ग यस गीतमा पाइन्छ ।

उठ हिरा पारिवन जाइयाउँला, उठ हिरा पारिवन जाइयाउँला

१) पारिवन क्याउ फल पाक्यैका, पारिवन क्याउफल पाक्यैका

पारिवन काफल पाक्यैका, पारिवन काफल पाक्यैका

पाका पाका उई टिपि खाइयाउँला, आला काचा घर टिपि लेइयाउँला ।

उठ हिरा.....

२) पारिवन क्याउ फल पाक्यैका, पारिवन क्याउफल पाक्यैका

पारिवन गुयँला पाक्यैका, पारिवन गुयँला पाक्यैका

पाका पाका उई टिपि खाइयाउँला, आला काचा घर टिपि लेइयाउँला ।

उठ हिरा.....

३) पारिवन क्याउ फल पाक्यैका, पारिवन क्याउफल पाक्यैका

पारिवन घडारू पाक्यैका, पारिवन घडारू पाक्यैका
पाका पाका उइँ टिपि खाइयाउँला, आला काचा घर टिपि लेइयाउँला ।
उठ हिरा.....

४) पारिवन क्याउ फल पाक्यैका, पारिवन क्याउफल पाक्यैका
पारिवन ऐँसेलु पाक्यैका, पारिवन ऐँसेलु पाक्यैका
पाका पाका उइँ टिपि खाइयाउँला, आला काचा घर टिपि लेइयाउँला ।
उठ हिरा.....

५) पारिवन क्याउ फल पाक्यैका, पारिवन क्याउफल पाक्यैका
पारिवन किन्मडा पाक्यैका, पारिवन किन्मडा पाक्यैका
पाका पाका उइँ टिपि खाइयाउँला, आला काचा घर टिपि लेइयाउँला ।
उठ हिरा.....

(स्रोत : सङ्कलक स्वयम्)

विहानै उठेर वनमा गई विभिन्न पाकेका फलहरू खाउँला र काचा (नपाकेका)
काफल आदि फलहरू टिपेर घर ल्याई आउँला भन्ने विषयवस्तु यस गीतमा छ । प्रश्न र
उत्तर शैलीको यो गीत महिला, पुरुष दुवैले उत्तिकै खेल्दछन् ।

२३. राइखेत मुसुरी

खेतबारीमा नाकको नथियाँ हराएको प्रसङ्गको यस गीतमा अन्तराको एक पाउपछि स्थायी
दोहोरिन्छ । यो गीत पनि गौरा लगायतका पर्वमा विभिन्न स्थानमा महिलाले खेल्ने गर्दछन् ।

राइखेत मुसुरी मुसुरीखेत राइ, मुसुरिका खेत नथुनि हराइ
खोज्दे सडिया मन्जितलाई, खोज्दे सडिया मन्जितलाई

१) कि त मेरि इजुज्यू खोज्दिन्नी, कित मेरा बबाज्यू खोज्दिन्ना ।
राइखेत मुसुरी.....

२) कि त मेरि काखी खोज्दिन्नी, कित मेरा ककाज्यू खोज्दिन्ना ।
राइखेत मुसुरी.....

- ३) कि त मेरि बौजू खोज्दिन्नी, कित मेरा ददाजू खोज्दिन्ना ।
राइखेत मुसुरी.....
- ४) कि त मेरि दिदीजू खोज्दिन्नी, कित मेरा भिनाजू खोज्दिन्ना ।
राइखेत मुसुरी.....

राइखेत मुसुरी मुसुरी खेत राइ, मुसुरिका खेत नथुनि हराइ
खोज्दे सडिया मन्जितलाई, खोज्दे सडिया मन्जितलाई

स्रोत : जैनाली, डोटीकी श्री राधादेवी.

नाकमा लगाउने नथियाँ (नथुनि) हराएको सूचना साथीलाई गरेको र खोजिदिने आग्रह गर्दा सडिया (साथी) ले आफ्नो समय नभएको र आफ्ना आमा बुवा, दाजु, भाउजूलाई खोज्न लगाउँला भन्ने आश्वासन दिएको विषयवस्तु यस गीतमा छ ।

२४. श्रीरामकेदार जाइयाउँपन

सामाजिक, संस्कृति र परम्परालाई परिचित गराउने यो गीत महिला-पुरुष, युवायुवती, बुढाबूढी सबैले चासो र श्रद्धाका साथ खेल्ने र गाउने गर्दछन् । अरे ! र श्री रामकेदार जाइयाउँपन यसमा दोहोरिएको हुन्छ ।

श्री रामकेदार जाइयाउँपन, श्रीरामकेदार जाइयाउँपन

- १) अरे ! चानन-अक्षत चडाइयाउँपन, श्रीरामकेदार जाइयाउँपन
अरे ! फूलकी माला चडाइयाउँपन, श्रीरामकेदार जाइयाउँपन । श्रीरामकेदार...
- २) अरे ! फलफूल भेटि चडाइयाउँपन, श्रीरामकेदार जाइयाउँपन
अरे ! पीताम्बर बस्र चडाइयाउँपन, श्रीरामकेदार जाइयाउँपन । श्रीरामकेदार...
- ३) अरे ! दूदकि तर चडाइयाउँपन, श्रीरामकेदार जाइयाउँपन
अरे ! जौ तिल, कुश चडाइयाउँपन, श्रीरामकेदार जाइयाउँपन । श्रीरामकेदार...
- ४) अरे ! गड्ढाजल, बेल चडाइयाउँपन, श्रीरामकेदार जाइयाउँपन
अरे ! श्रीखण्ड चानन चडाइयाउँपन, श्रीरामकेदार जाइयाउँपन । श्रीरामकेदार..

(स्रोत : सङ्कलक स्वयम्).

तीर्थस्थलमा जाने र विभिन्न फलफूल आदि पूजाका सामग्रीहरू चढाएर आउँ भन्ने श्रद्धा र भक्ति भावले भरिएको यस गीतको विषयवस्तु रामकेदार तीर्थसँग जोडिएको छ । रामकेदारलाई यहाँ दुई स्थानको वर्णन मान्न सकिन्छ । एक त चार धाममध्येको रामेश्वरम् अर्को भने डोटीमा भएका ठूला वा साना केदार भन्ने पनि हुन सक्छ ।

२५. मथुरामै खेलउँ यकै घडी

होली पर्वमा विशेष गरी गाइने यो गीत अन्य डोटेली चाडपर्वमा पनि खेलिन्छ । पुरुषको सहभागिता धेरै हुने यस गीतमा स्थाई दुईपद र अन्तरा एक वा दुई पद हुन्छ ।

जोगीका हात तिमुरकि ठिड्डा, जोगीका हात तिमुरकि ठिड्डा,
श्यामका हात मोरचडी, मथुरामै खेलउँ यकै घडी

- १) उर घाँगरी रङ्ग चडी, मथुरामै खेलउँ यकै घडी
आड पिछिया रङ्ग चडी, मथुरामै खेलउँ यकै घडी । श्यामका हात.....
- २) शिर शिर्बन्दी रङ्ग चडी, मथुरामै खेलउँ यकै घडी
खुट्टा चप्पल रङ्ग चडी, मथुरामै खेलउँ यकै घडी । श्यामका हात.....
- ३) शिर शिर्फूल रङ्ग चडी, मथुरामै खेलउँ यकै घडी
टाट हवेली रङ्ग चडी, मथुरामै खेलउँ यकै घडी । श्यामका हात.....
- ४) नाक नथियाँ रङ्ग चडी, मथुरामै खेलउँ यकै घडी
खुट्टा पायल रङ्ग चडी, मथुरामै खेलउँ यकै घडी । श्यामका हात.....
- ५) कृष्णकी आडनि फागु खेलौ, मथुरामै खेलउँ यकै घडी
मथुरामै खेलउँ यकै घडी.....

जोगीका हात तिमुरकि ठिड्डा, जोगीका हात तिमुरकि ठिड्डा,
श्यामका हात मोरचडी, मथुरामै खेलउँ यकै घडी

स्रोत : श्री भालचन्द्र भण्डारी - स्यालकोटिला ९, डोटी

श्री कृष्ण जन्मस्थान मथुरासँग सम्बन्ध राखेर अथवा आफूले होरी खेलिरहेको स्थानलाई मथुरा सम्भेर फागुमा होली खेल्दा यो गीत गाइन्छ । होली खेल्दा शरीरमा

लगाइएका लूगा वा गहना पूरै रङ्गिन हुने र यो गीतमा पनि यही विषयवस्तु भएकाले यो गीत गाउँदाको अवसर साँच्चिकै होलीमय बन्दछ ।

२६. रिमिभिमिकी फूल रे !

‘रिमिभिमिकी फूल रे’ थेगो रहेको यस गीतका सहभागी महिला नै हुन्छन् । गौरा र दशैं पर्वहरूमा विशेष यो गीत खलिन्छ । तीन पद अन्तरा पछि गीतमा स्थायी दोहरिन्छ ।

पाटनैका पल्ला कुना रिमिभिमिकी फूल रे !

- १) मेरो को पैरलो भागी रिमिभिमिकी फूल रे !
तेरा ववा पैरिदिन्ना रिमिभिमिकी फूल रे !
मेरा ववा स्वर्गेलोक रिमिभिमिकी फूल रे ! पाटनैका.....
- २) मेरो को पैरलो भागी रिमिभिमिकी फूल रे !
तेरी इजू पैरिदिन्नी रिमिभिमिकी फूल रे !
मेरी इजू स्वर्गेलोक रिमिभिमिकी फूल रे ! पाटनैका.....
- ३) मेरो को पैरलो भागी रिमिभिमिकी फूल रे !
तेरा कका पैरिदिन्ना रिमिभिमिकी फूल रे !
मेरा कका स्वर्गेलोक रिमिभिमिकी फूल रे ! पाटनैका.....
- ४) मेरो को पैरलो भागी रिमिभिमिकी फूल रे !
तेरी काखी पैरिदिन्नी रिमिभिमिकी फूल रे !
मेरा काखी स्वर्गेलोक रिमिभिमिकी फूल रे ! पाटनैका.....
- ५) मेरो को पैरलो भागी रिमिभिमिकी फूल रे !
तै रे मै मीतेरि लाउँला रिमिभिमिकी फूल रे !
तै रे मै पैरौला भगी रिमिभिमिकी फूल रे ! पाटनैका.....

.स्रोत : श्री सरस्वतीदेवी-मुसेवटा, डोटी । वर्ष ७०, निरक्षर ।

दुईजना साथी, सङ्गाति बीच भएको वार्तालाप यस गीतमा विषयवस्तु बनेको छ । एक जना साथी घरमा बुवा, आमा, दाजु-भाउजू कोही पनि नभएको टुहुरो हुन्छे । पाटन

अथवा खप्तडको पाटनक्षेत्र जस्तै डोटीका अन्य क्षेत्रलाई पनि यहाँ पाटन भनिएको हुन सक्छ । त्यहाँ फूलेको फूलको प्रसङ्गमा टुहुरो बनेको साथीले मेरो फूल पहिरिने कोही छैन सबै स्वर्गलोकमा छन् भने पछि उसको साथीले सान्त्वना दिँदै तिमी र म पैरौंला भन्ने अभिव्यक्ति दिएको छ । अन्त्यमा दुवै साथीले मितेरी गाँसेर फूल पहिरिने प्रसङ्गमा गीत टुङ्गिएको छ ।

२७. उडि भमरा

‘उडि भमरा कहाँपर बैठी’ थोगो रहेको यस गीतका सहभागी महिला नै हुन्छन् । गौरा र दसैं पर्वहरूमा विशेष यो गीत खेलिन्छ । दुई पद अन्तरा पछि गीतमा स्थायी दोहरिन्छ ।

उडि भमरा कहाँपर बैठी, उडि भमरा कहाँपर बैठी

- १) उडि भमरा घाँगरीपर बैठी, उडि भमरा घाँगरीपर बैठी
अरे ! घाङ्गरी फाटि खराबकि गै, उडिजान भम्रा तु समारैको । उडि भमरा...
- २) उडि भमरा अडियापर बैठी, उडि भमरा अडियापर बैठी
अरे ! अडिया फाटि खराबकि गै, उडिजान भम्रा तु समारैको । उडि भमरा...
- ३) उडि भमरा पिछिया पर बैठी, उडि भमरा पिछिया पर बैठी
अरे ! पिछिया फाटि खराबकि गै, उडिजान भम्रा तु समारैको । उडि भमरा...
- ४) उडि भमरा नथियाँपर बैठी, उडि भमरा नथियाँपर बैठी
अरे ! नथियाँ टुटि खराबकि गै, उडिजान भम्रा तु समारैको । उडि भमरा...
- ५) उडि भमरा चुडियाँपर बैठी, उडि भमरा चुडियाँपर बैठी
अरे ! चुडियाँ टुटि खराबकि गै, उडिजान भम्रा तु समारैको । उडि भमरा...

स्रोत : श्री भालचन्द्र भण्डारी - स्यालकोटिला ९, डोटी

प्रस्तुत गीतमा प्रतीकका रूपमा **भमरा** शब्द प्रयोगमा ल्याइएको छ । डोटेली घरगीतमा ठाडो माया-प्रीतिका शब्दभन्दा पनि बढी प्रतीष्कात्मक रूपमा यस्ता शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस गीतमा पनि भमरा उडेर अङ्ग-अङ्गमा वा लगाइएका विविध

डोटेली पहिरनहरूमा बसेको र त्यसलाई त्यसरी टाँसिएर नबस्न, अथवा उड्न आग्रह गरिएको छ ।

२८. सर्र सर्कटा

गौराका अवसरमा विशेष खेलिने यो गीत डोटीका विभिन्न पश्चिमी भेकहरूतिर बढी प्रचलित छ, जस्तो जोरायल निरौली, गडसेरा आदि । वर्षायाममा पानीले त्यहाँका गाडहरू (नदी) तर्न नसकिने र धेरै ठाउँमा पुलहरू पनि नभएकाले यो गीतको विषयवस्तु बनेको हुनसक्छ ।

सर्र सर्कटा पारि तराइदे, भुक्भुके पानिको जाडडो लाइदे ।

१) म माइत जान्दे ईजु भिटन्दे, सर्र सर्कटा पारि तराइदे ।

सर्र सर्कटा पारि तराउँलो, भुक्भुके पानिको जाडडो लाउँलो
त्वै माइत लाउँलो ईजु भिटाउँलो, भुक्भुके पानिको जाडडो लाउँलो ।
सर्र सर्कटा.....

२) म माइत जान्दे बबा भिटन्दे, सर्र सर्कटा पारि तराइदे ।

सर्र सर्कटा पारि तराउँलो, भुक्भुके पानिको जाडडो लाउँलो
त्वै माइत लाउँलो बबा भिटाउँलो, भुक्भुके पानिको जाडडो लाउँलो ।
सर्र सर्कटा.....

३) म माइत जान्दे काखी भिटन्दे, सर्र सर्कटा पारि तराइदे ।

सर्र सर्कटा पारि तराउँलो, भुक्भुके पानिको जाडडो लाउँलो
त्वै माइत लाउँलो काखी भिटाउँलो, भुक्भुके पानिको जाडडो लाउँलो ।
सर्र सर्कटा.....

४) म माइत जान्दे कका भिटन्दे, सर्र सर्कटा पारि तराइदे ।

सर्र सर्कटा पारि तराउँलो, भुक्भुके पानिको जाडडो लाउँलो
त्वै माइत लाउँलो कका भिटाउँलो, भुक्भुके पानिको जाडडो लाउँलो ।
सर्र सर्कटा.....

- ५) म माइत जान्दे माइति भिटन्दे, सर्र सर्कटा पारि तराइदे ।
 सर्र सर्कटा पारि तराउँलो, भुक्भुके पानिको जाडडो लाउँलो
 त्वै माइत लाउँलो माइति भिटाउँलो, भुक्भुके पानिको जाडडो लाउँलो ।
 सर्र सर्कटा.....

आफ्ना पतिसँग पत्नीले माइत जान गाडमा पानीको बहाव धेरै भएकोले पारिपट्टि पुऱ्याइदिन यस गीतमा आग्रह गरिएको छ र आफ्ना माइतीलाई भेट्ने इच्छा व्यक्त भएको छ । प्रतिक्रियामा पतिले भेट्न दिने सल्लाह दिएको छ । **सर्र सर्कटा** यस गीतमा स्थायी तथा अन्तरा दुवैमा थैगोका रूपमा दोहोरिएको छ ।

२९. तोडो बूने डाडा गयो

महिला वा पुरुष दुवैले यो गीत गाएको र नाचेको पाइन्छ । **है मेरी मुरेली चडी** यसमा थैगोका कार्तिक-मंसिरमा हुने विभिन्न जात्राहरूमा प्रायः खेलिने यो गीत खेतीपातीसँग सम्बन्धित छ । यो डाँफे मुरेलीको अंश भने होइन ।

तोडो बूने डाडा गयो, डाडाको डाडाइँ र्यो, है मेरि-मुरेलि चडि

- १) तोडो त एकपाते भैग्यो, तोडो बूने काँ ग्यो है मेरी मुरेलि चडि । तोडो बुने....
- २) तोडो त दोपते भैग्यो, तोडो बूने काँ ग्यो है मेरी मुरेलि चडि । तोडो बुने....
- ३) तोडो त तेपाते भैग्यो, तोडो बूने काँ ग्यो है मेरी मुरेलि चडि । तोडो बुने....
- ४) तोडो त चौपाते भैग्यो, तोडो बूने काँ ग्यो है मेरी मुरेलि चडि । तोडो बुने....
- ५) तोडो त फूल रे भैग्यो, तोडो बूने काँ ग्यो है मेरी मुरेलि चडि । तोडो बुने....
- ६) तोडो त चुट्नु भैग्यो, तोडो बूने काँ ग्यो है मेरी मुरेलि चडि । तोडो बुने....
- ७) तोडो त पेलनु भैग्यो, तोडो बूने काँ ग्यो है मेरी मुरेलि चडि । तोडो बुने....

स्रोत : सङ्कलक स्वयम्

डोटीमा धेरै जसो स्थानमा खेती गरेर जीविकोपार्जन गरिन्छ । खेती गर्दा कोही आफै लगाउने गर्दछन् भने कसैले हलिया लगाएको हुन्छ । यस गीतमा पनि पतिपत्नी बीच कुरा भएको र तोरी (तोडो) खेतमा ब्यू छर्ने (बूने) समय भैसक्दा पनि नआएको र तोरी भित्र्याउने समय पनि नआएको कुरा यस गीतको विषयवस्तु बनेको छ ।

३०. गैली गजार

प्रस्तुत गीत पनि डोटीका विविध स्थानमा महिलाद्वारा खेलिने गरिन्छ । विभिन्न डोटेला जात्रा मेलामा यो गीत गाइन्छ । बरौँ देउका बजार यस गीतमा थेगोका रूपमा दोहोरिएको छ ।

तली खेत सिमस्यैलीमथि गैली गजार, तली खेत सिमस्यैलीमथि गैली गजार

- १) उर न घाँगरि ल्यैदे बरौँदेउका बजार । तली खेत.....
- २) गाथ न अडिया ल्यैदे बरौँदेउका बजार । तली खेत.....
- ३) सपूर पछ्यौडा ल्यैदे बरौँदेउका बजार । तली खेत.....
- ४) खुट्टा न चप्पल ल्यैदे बरौँदेउका बजार । तली खेत.....
- ५) नाक न नथियाँ ल्यैदे बरौँदेउका बजार । तली खेत.....
- ६) कान न हेडियाँ ल्यैदे बरौँदेउका बजार । तली खेत.....
- ७) हात न चुडियाँ ल्यैदे बरौँदेउका बजार । तली खेत.....

स्रोत : सङ्कलक स्वयम्

यस गीतमा पतिपत्नीबीच पत्नीले पतिसँग बरौँदेउ (ब्रह्मदेव) का बजारमा आफ्नो लागि मिल्ने चोलो, धोती, पछ्यौरा, गहना आदि ल्याइदिन भनेका कुरालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । सिमस्यैलो खेत भन्दा माथि त्यो बजार पर्ने र त्यहीँबाट आफ्नो लुगा र गहना मगाइएको विषयवस्तु यसमा छ ।

३१. मलवार जानछु बौजु

भउजू र देवर बीच वार्तालाप भएको यो गीत चार पाउ अन्तरापछि स्थायी 'मै मलवार जानछु बौजु' दोहोरिन्छ । डोटीका सबैजसो स्थानमा खेलिने यो गीत प्रायः युवायुवतीले मनपराएर खेल्ने गीत हो ।

मै मलवार जानछु बौजु !

- १) मखिलाई के ल्याल्लै मेरा देउरे ?
खुट्टा चप्पल ल्यैदिउँलो बौजु
देउरानि रिसालि मेरा देउरे
लात्ति भचर्काउँला मेरि बौजु । मै मलवार.....

- २) मखिलाई के ल्याल्लै मेरा देउरे ?
हात चुडियाँ ल्यैदिउँलो बौजु
देउरानि रिसालि मेरा देउरे
सिसिनु सोडौँला मेरि बौजु । मै मलवार.....
- ३) मखिलाई के ल्याल्लै मेरा देउरे ?
नाक बुलाँकि ल्यैदिउँलो बौजु
देउरानि रिसालि मेरा देउरे
लात्ति भचर्काउँला मेरि बौजु । मै मलवार.....
- ४) मखिलाई के ल्याल्लै मेरा देउरे ?
शिर शिर्बान्दि ल्यैदिउँलो बौजु
देउरानि रिसालि मेरा देउरे
सिसिनु सोडौँला मेरि बौजु । मै मलवार.....

स्रोत : सङ्कलक स्वयम्

देवर-भाउजूबीचको सम्बन्ध राम्रो बनाउन प्रेरकको भूमिका खेल्ने यो गीतमा देवरले भाउजुलाई गरेको आदरको भावलाई पनि प्रस्ट पारेको छ । आफ्नो श्रीमतीले रिसाए पनि बरू उसलाई हप्काएर वा सिस्नु लगाएर भए पनि तपाईं अर्थात् भाउजूलाई म मलवार (मधेश) बाट विभिन्न सरसामान ल्याइदिउँला भनी देवरले भाउजूलाई र भाउजूले देवरसँग देउरानी रिसाउली भनेर गरेका कुराकानी यस गीतको विषयवस्तु बनेको छ ।

३२. क्याउकि हेरूँ राम रे !

डोटीका सिलगढी, दिपायल, लगायत धेरै जसो स्थानमा प्रचलित यो गीत महिलाले गाउने र खेल्ने गर्दछन् । महिलाले यो गीत खेल्दा आफ्ना गरगहनाको नाम भन्दछन् भने पुरुषले गाउँदा आफ्ना लुगाको नाम भन्ने गर्दछन् । स्थायी वा अन्तराको अन्त्यमा रे ! थेगोका रूपमा आउने गर्दछ ।

मालिकाइका मण्डवैनु भुल्के लाग्यो घाम रे !

लङ्गा गडा रावणैकी क्याउकि हेरूँ राम रे !

- १) शिरकि सोवरण रैगै देउखुरि अछाम रे
पयँका पछेला रैगे देउखुरि अछाम रे । मालिकाइका.....
- २) शिरकि शिर्वन्दि रैगै देउखुरि अछाम रे
खुट्टाका चप्पल रैगे देउखुरि अछाम रे । मालिकाइका.....
- ३) आडको कमीच रैगयो देउखुरि अछाम रे
उरको पाइजमा रैगयो देउखुरि अछाम रे । मालिकाइका.....
- ४) आडको फरिया रैगयो देउखुरि अछाम रे
गाथको आँडडो रैगयो देउखुरि अछाम रे । मालिकाइका.....
- ५) हातकि अडौँठि रैगै देउखुरि अछाम रे
खुट्टाका चप्पल रैगे देउखुरि अछाम रे । मालिकाइका.....

स्रोत : श्री धनादेवी जोशी, सिलगढी

प्रस्तुत गीतमा मालिका मण्डप (मन्दिर) तिर घाम उदाएको बिम्बले आफ्नो शिरमा लगाउने र अन्य गर्गहनाको याद आएको कुरा व्यक्त गरिएको छ ।

३३. राइभूमा (भूमा)

राइभूमा थैगोका रूपमा रहेको यस गीतका सहभागी महिला हुन् । गीतका अन्त्यमा पनि राइभूमा शब्द दोहरिएको छ ।

राइभूमा सिलगढीका तलपूर राइभूमा

राइभूमा कोइलडो बासन लाग्यो राइभूमा

- १) राइभूमा त्थै कोइला बासना धेकी राइभूमा
राइभूमा मेरी जिया भुरन्लागीन् राइभूमा
राइभूमा कि त्थै कोइला मारीदिय राइभूमा
राइभूमा की हमु माइतोडा लाय राइभूमा
राइभूमा न हमु माइतोडा लाउना राइभूमा
राइभूमा न हमु कोइलडा माद्दा राइभूमा

राइभूमा सिलगडीका

- २) राइभूमा त्थै कोइला बासना धेकी राइभूमा
राइभूमा मेरा बबा भुरन्लागे राइभूमा
राइभूमा कि त्थै कोइला मारीदिय राइभूमा
राइभूमा की हमु माइतोडा लाय राइभूमा
राइभूमा न हमु माइतोडा लाउना राइभूमा
राइभूमा न हमु कोइलडा माद्दा राइभूमा
राइभूमा सिलगडीका
- ३) राइभूमा त्थै कोइला बासना धेकी राइभूमा
राइभूमा मेरी काखी भुरन्लागीन् राइभूमा
राइभूमा कि त्थै कोइला मारीदिय राइभूमा
राइभूमा की हमु माइतोडा लाय राइभूमा
राइभूमा न हमु माइतोडा लाउना राइभूमा
राइभूमा न हमु कोइलडा माद्दा राइभूमा
राइभूमा सिलगडीका
- ४) राइभूमा त्थै कोइला बासना धेकी राइभूमा
राइभूमा मेरा कका भुरन्लागे राइभूमा
राइभूमा कि त्थै कोइला मारीदिय राइभूमा
राइभूमा की हमु माइतोडा लाय राइभूमा
राइभूमा न हमु माइतोडा लाउना राइभूमा
राइभूमा न हमु कोइलडा माद्दा राइभूमा
राइभूमा सिलगडीका

स्रोत : श्री धनादेवी जोशी, सिलगढी

यस गीतको स्थायीपदमा तल र मथितिर बास्ने कोइलीको आवाजले कुनै महिलालाई आफ्नो माइतमा मनाइने चाडपर्व वा भनौ माइतीको सम्भना आएकाले आफूलाई माइत पठाउन आग्रह गरेकी छे । घरका व्यक्तिले माइत नपठाउने भनेपछि ऊ रिसले त्यो

कोइलीलाई बोल्ल बन्द गर्न अर्थात मार्ने वा मलाई माइत लाउने भन्ने सर्त राख्छे । कोइलीको आवाजले माइती सबै रूँदाहुन् भन्ने ठानेकी डोटेली चेलीको बेदना यस गीतको विषयवस्तुमा व्यक्त छ ।

३४. सुरम् केको लाउँछै ?

भिना र सालीका बीचको ठट्टा यस गीतमा व्यक्त छ । भिनाजुले सालीलाई सोधेको अंश स्थायीका रूपमा आएको छ भने अरू भाग अन्तरामा छ । चारपद अन्तरापछि स्थायी दोहोरिन्छ । डोटीका मुडभरा, पचनाली, वोगटान, मन्नाकापडी आदि क्षेत्रतिर बढी चर्चित यो गीतमा बूढा-बूढी बाहेकको सहभागिता रहन्छ ।

ए सालि सुर्मा ! सुरम् के को लाउँछै ?

ए सालि सुर्मा ! केका दुःख पाउँछै ?

१) मेरित भिना नथियाँ टुटिरैछ

मेरि ओट सालि सुनारकि मौ छ

ए सालि सुर्मा ! बनाइ तोखि ल्याउँलो

है-है भिना बलाइ मरि जाउँलो । ए सालि सुर्मा !

२) मेर्त भिना अडिया फाटि रैछ

मेरि ओट सालि ढोलीदाइकि मौ छ

ए सालि सुर्मा ! टामी तोखि ल्याउँलो

है-है भिना बलाइ मरि जाउँलो । ए सालि सुर्मा !

३) मेर्त भिना आँसियाँ टुटिरैछ

मेरि ओट सालि लुवारकि मौ छ

ए सालि सुर्मा ! टामी तोखि ल्याउँलो

है-है भिना बलाइ मरि जाउँलो । ए सालि सुर्मा !

स्रोत : जेउडे ढोली, बलकट्टे, डोटी ।

भिनाजु र सालीका बीचमा भएको यो कुराकानीको विषयमा भिनाले सालीलाई (सुर्मालाई) के को दुःख छ भनी सोधेपछि सालीले आफ्ना विभिन्न गर्गहना टुटेको तथा लत्ता

कपडा फाटेको बताउँछे । अनि भिनाजुले आफ्ना घर नजिकै गहना बनाउने सुनारहरूको परिवार तथा लत्ता सिउने ढोली (दमाई) को परिवार भएको र आफू सघाइदिने सल्लाह दिन्छ, र सालीले धन्यवाद दिएका प्रसङ्गहरू यसमा छन् ।

३५. गड छोडिदे लड्का रावण

रामायणमा घटेको घटनामा आधारीत यो गीत धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्त्वको छ । दुई पाउ अन्तरा पछि स्थायीपद दोहरिएको यो गीत डोटेली महिला पुरुष दुवैले विविध चाडपर्वमा खेल्दछन् ।

गड छोडिदे लड्का रावण गड छोडिदे लड्का रावण

- १) अरे ! रामचन्द्र जसा पुरुष, गड छोडिदे लड्का रावण
अरे ! सीता ज्यू जसी नारि, गड छोडिदे लड्का रावण । गड छोडिदे लड्का.....
- २) अरे ! दशरथ जसा ससूरा गड छोडिदे लड्का रावण
अरे ! कौशिल्या जसी सासू ग छोडिदे लड्का रावण ।
अरे ! सुमिमत्रा जसी सासू गड छोडिदे लड्का रावण ।
अरे ! कैकेयी जसी सासू गड छोडिदे लड्का रावण । गड छोडिदे लड्का.....
- ३) अरे ! लछिमन जसा देवर गड छोडिदे लड्का रावण
अरे ! भरत जसा देवर गड छोडिदे लड्का रावण
अरे ! शत्रुघन जसा देवर गड छोडिदे लड्का रावण । गड छोडिदे लड्का.....
- ४) अरे ! उर्मिला जसी देउरानि गड छोडिदे लड्का रावण
अरे ! सुकृति जसी देउरानि गड छोडिदे लड्का रावण
अरे ! माण्डवि जसी देउरानि गड छोडिदे लड्का रावण । गड छोडिदे लड्का....
- ५) अरे ! अयाध्या जसो कोट गड छोडिदे लड्का रावण । गड छोडिदे लड्का...

.स्रोत : सङ्कलक स्वयम्

मर्यादापालक रामको पक्षमा उभिएर रावण जस्तो लोकको अहित चाहने र हिंसा गर्ने व्यक्तिको विरोध गरिएको यस गीतमा रावणलाई गड (राज्य) छोड्न र राम जस्ता

मर्यादापुरुष, सीता जस्ती नारी अनि उनका सासू-ससुरा, देवर, देउरानी आदि जस्तो परिवारको विचल्ली नपार्न आग्रह गरिएको छ ।

३६. बैरागिनी छै

प्रस्तुत गीत रामायणको प्रसङ्गसित सम्बन्धित छ । चैत्र दशमी, शिवरात्रि आदि पर्वहरूमा डोटीका विभिन्न तीर्थस्थलहरू, मन्दिर परिसरहरू, मेलाजात्रा भएका ठाउँमा महिला - पुरुष सबैले यो गीत गाउने र नाच्ने गर्दछन् ।

राम चले, लछिमन चले, बैरागिनी छै !

सीता चलिन् साथ, बैरागिनी छै

- १) लछिमन देवर तमुइ बोल बैरागिनी छै
मृगा मारि लोटाइदीय बैरागिनी छै । रामचले.....
- २) सीता बौजु तमुइ बोल बैरागिनी छै
नौनिका बटुक लोटाइदीय बैरागिनी छै । रामचले.....
- ३) लछिमन देवर तमुइ बोल बैरागिनी छै
छारका ज्यौडि वटाइदीय बैरागिनी छै ।
छालाको अडिया बनाइदीय बैरागिनी छै । रामचले.....
- ४) सीता बौजु तमुइ बोल बैरागिनी छै
गौतको ताइ लगाइदीय बैरागिनी छै ।
गोबरका लाउन पकाइदीय बैरागिनी छै ।
रकतको प्वाँलो बनाइदीय बैरागिनी छै । रामचले.....

स्रोत : सङ्कलक स्वयम्

रामायणको प्रसङ्गसँग जोडिएको यस गीतमा सीता र लक्ष्मणबीचको वनमा हिँड्दाको ठट्ट्यौलीलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । यस गीतमा केही अतिरञ्जित घटनाको विषयवस्तु पनि समावेश छ जुन देवर र भाउजू बीचको ठट्टा पनि मान्न सकिन्छ या राम वनवासको दुःख विर्सने उपाय पनि मान्न सकिन्छ । जस्तो सीताले लक्ष्मणलाई मृग मारेर छालाको अडिया अर्थात चोलो, छारको (खरानी) रसी आदि बनाइदिन भनेकी छन् भने

लक्ष्मणले भाउजुसँग नौनी(मखन)का बटुक (फुलौरा) बनाउने आग्रह गरिएको छ । यस गीतमा वैरागिनी छै थेगोका रूपमा दोहोरिएको छ ।

३७. काला बादलमुनि

गौरा आदि डोटेली चाडपर्वमा महिलाद्वारा खेलिने यस गीतमा स्थायीको पद दोहोरिन्छ, भने अन्तरामा अरे ! जोडिन्छ ।

काला बादलमुनि विजुलडि चम्क्यैकी, काला बादलमुनि विजुलडि चम्क्यैकी

- १) अरे ! शिर शिर्बन्दी ठम्क्यैकि, काला बादलमुनि विजुलडि चम्क्यैकि । काला बादलमुनि.....
- २) अरे ! नाक नथियाँ ठम्क्यैकि, काला बादलमुनि विजुलडि चम्क्यैकि । काला बादलमुनि.....
- ३) अरे ! शिर शिर्फूल ठम्क्यैकि, काला बादलमुनि विजुलडि चम्क्यैकि । काला बादलमुनि.....
- ४) अरे ! सम्रा पिछौडी भम्क्यैकि, काला बादलमुनि विजुलडि चम्क्यैकि । काला बादलमुनि.....

स्रोत : श्री टेकराज जोशी बामनगाउँ, डोटी ।

नाच्दा वा गाउँदा डोटेली महिलाले आफूले लगाएका गर्गहना र लुगालत्ता आफ्नो शरीरमा चम्केको प्रतिबिम्ब विजुलीसँग जोडिएको छ । यहाँ डोटेली घरगीतले आफ्नो पहिरनमा गौरव गरेको गाथा गाएको छ ।

३८. बिरि बाग बगैँचा

महिलाले लगाउने विभिन्न शृङ्गारका सामग्री किन्न हाटबजारको निम्न भन्ने व्यक्तिकहाँ पाइने हल्लाले त्यहाँ पुग्दछन् । त्यहाँ भाउ चर्को भए पछि भाउ घटाउन कोसिस गरिएको र निम्नले (व्यापारी) अन्य बजारको भाउमै लैजान आग्रह गरेका कुरा यस गीतको विषयवस्तु बनेको छ ।

बिरि बाग बगैँचा निम्नको, बिरि बाग बगैँचा निम्नको,

- १) नै तेरि हाट आँखिकाँजर निम्नको,
छै मेरि हाट आँखिकाँजर निम्नको,
लैजा बजारको भाउ रे पन्था निम्नको । बिरिबाग.....
- २) नै तेरि हाट छाप छाप्टीका निम्नको,
छै मेरि हाट छाप छाप्टीका निम्नको,
लैजा बजारको भाउ रे पन्था निम्नको । बिरिबाग.....
- ३) नै तेरि हाट सम्रापिछौँडि निम्नको,
छै मेरि हाट सम्रापिछौँडि निम्नको,
छै मेरि हाट शिर टिकियाँ निम्नको,
लैजा बजारको भाउ रे पन्था निम्नको । बिरिबाग.....

फर्कि नजाउँ तेरि हाट बगैँचा निम्नको

लैजा बजारको भाउ रे पन्था निम्नको । बिरिबाग.....

स्रोत : श्री टेकराज जोशी बामनगाउँ, डोटी ।

महिलाले लगाउने विभिन्न शृङ्गारका सामग्री हाटबजारको निम्न भन्ने व्यक्ति कहाँ पाइने हल्लाले त्यहा पुग्दछन् । डोटेली महिलाले त्यहाँ भाउ चर्को भए पछि भाउ घटाउन कोसिस गरिए पछि निम्नले (व्यापारी) अन्य बजारको भाउमै लैजान आग्रह गरेका कुरा यस गीतको विषयवस्तु बनेको छ ।

३९.मालो सोपि

सुरूवातमा विस्तारै खेलिने र अन्तरापद सिद्धिने वखत छिटो-छिटो गाई लौवैना दौड भन्ने बेला खेलाडीहरू उफ्रिने र तँछाडमछाडको अवस्था हुने र अन्तमा रमाउने यो गीतमा महिला, पुरुष विशेष गरी युवाहरू सहभागी हुन्छन् ।

- १) मालो सोपि ! चौबान्नि चौड
के ल्यै सोपि ! चौबान्नि चौड

भोलाभरि गट्टा ! चौबान्नि चौड
काइँलाइ बिसाइथि ? चौबान्नि चौड
बगस हाल्थे, चौबान्नि चौड
मैले पायैन, चौबान्नि चौड

लौ बैना दौड, चौबान्नि चौड, लौ बैना दौड, चौबान्नि चौड

- २) मालो सोपि, चौबान्नि चौड
के ल्यै सोपि, चौबान्नि चौड
हात भरि बाला, चौबान्नि चौड
काइँलाइ बिसाइथि, चौबान्नि चौड
कुन्टाखि राख्थे , चौबान्नि चौड
मैले पायैन, चौबान्नि चौड
लौ बैना दौड, चौबान्नि चौड
लौ बैना दौड, चौबान्नि चौड

.स्रोत : सङ्कलक स्वयम्

माल अर्थात् तराईतिरबाट आफ्नो श्रीमान्ले ल्याएका विभिन्न खानेकुरा वा लगाउने कुरासँग सम्बन्धित यसको विषयवस्तुमा के ल्यायौ ? भन्ने प्रश्नमा उसले आफूले खानेकुरा गट्टा, मिश्री आदि ल्याएको र बाकसमा लुकाएर राखेको भन्दछ । श्रीमतीले मैले पाइँनँ भन्ने गुनासो गर्छिन् ।

४०. डोटीकी लाछा

“खैरीगड” थैगोका रूपमा प्रयोग भएको यो गीत डोटीको ऐतिहासिक प्रसङ्गसित जोडिएको छ । डोटी राज्य जब कुमाउ गढवालसँग सीमा जोडिएर आफ्नो ठूलो अस्तित्व बचेको थियो त्यतिखेर यो गीत कथिएको हुन सक्छ । हाल यो गीत डोटीका केही भागमा बूढाबूढीहरूले थोरैले मात्र जान्दछन् ।

डोटीकीलाछा खैरिगड, कुमाउँ तरि गैछ, खैरिगड

क्याउ लाइ, क्याउ खाइ खैरिगड - कुमाउ तरिगैछ, खैरिगड

- १) आड अडिया पैरिबर- कुमाउ तरिगैछ, खैरिगड
सम्र पिछौडी पैरिबर- कुमाउ तरिगैछ, खैरिगड । डोटीकी लाछा.....
- २) नाक नथियाँ पैरिबर- कुमाउ तरिगैछ, खैरिगड
शिर शिर्वन्दि पैरिबर- कुमाउ तरिगैछ, खैरिगड । डोटीकी लाछा.....
- ३) खुट्टा चप्पल पैरिबर- कुमाउ तरिगैछ, खैरिगड
खुट्टा पायल पैरिबर- कुमाउ तरिगैछ, खैरिगड । डोटीकी लाछा.....

स्रोत : श्री राधादेवी पन्त, जैनेली, डोटी

डोटीबाट कोही महिला कुमाउको सीमा पार गरेर (हिँडेर) खैरीगड भन्ने ठाउँ पुगेको र त्यसले विविध डोटेली पहिरन लगाएको कुरा यसमा उल्लेख छ । यस गीत मार्फत उसले बाटोमा कसरी हिँडेकी होली र के लगाएर, के खाएर गईहोली भन्ने जिज्ञासा पनि व्यक्त गरिएको पाइन्छ । डोटेली समाजमा नारीहरू एकलै कहीं टाढा यात्रामा जाँदा विभिन्न दृष्टिकोणले हेर्ने र अपहेलित समेत बन्नुपर्ने अवस्था यस गीतले देखाउन खोजेको छ ।

४१. क्याउ.क्याउको फूल

भिना र सालीको वार्ता भएको यो गीत डोटेली युवायुवतीले बढी मनपराउने र खेल्ने गर्दछन् । हातको औँलामा औँला गाँसेर यो पनि गोलो घेरामा नै खेलिन्छ ।

क्याउ-क्याउको फूल फुल्यो सुनासालि, क्याउ-क्याउको फूल फुल्यो !

- १) हजारी फूल फुल्यो सुनासाली, हजारी फूल फुल्यो
स्वै फूल टपर्काइदे भिना मेरा, स्वै फूल लपर्काइदे
स्वै फूल टपर्काउँत सुनासालि, मै लोटि मरिजाउँलो
तैं लोटि मरिगय भिना मेरा, मै मरि सति जाउँलो
तैं भूटा जन बोल्यै सुनासालि, तैं भूटा जन बोलै
मै भूटा बोलि जाउँ त भिना मेरा - मै बबाकि दवाइ छ । क्याउ क्याउको फूल....
- २) कन्युरी फूल फुल्यो सुनासालि, कन्युरी फूल फुल्यो
स्वै फूल टपर्काइदे भिना मेरा, स्वै फूल लपर्काइदे

स्वै फूल टपर्काउंत्त सुनासालि, मै लोटि मरिजाउंलो
 तैं लोटि मरिगय भिना मेरा, मै मरि सति जाउंलो
 तैं भूटा जन बोल्यै सुनासालि, तैं भूटा जन बोलै
 मै भूटा बोलि जाउं त भिना मेरा - मै बबाकि दवाइ छ । क्याउ क्याउको फूल....

स्रोत : श्री नन्नाराम ओभा - धौलाकाँडा -
 डोटी (निरक्षर)- गौरा ल्याइने घरका व्यक्ति

साली र भिनाबीचको प्रश्नोत्तर ढाँचमा रहेको यो गीतमा कुन कुन फूल फूल्यो भन्ने प्रश्नमा विविध फूलको नाम भिनाले बताउंछ र सोही (स्वै) फूल टिप्न आग्रह सालीले गरेपछि आफु लडेर मर्ने कुरा सालीलाई भन्दछन् । सालीले भिना मरे म पनि सती जान्छु भन्दा नपत्याउने भिनालाई सालीले आफ्ना आमा-बुबाको कसम सहित खाने गर्छिन । यिनै कुराहरू यसको विषयवस्तु बनेको छ ।

४२. चोर पड्यो

डोटीबाट विभिन्न घरायसी सरसामान लैजाने क्रममा तराई (कैलाली) आउनुपर्ने र बाटोमा जङ्गल पर्ने र हिँड्दा बास बस्नुपर्ने भएकाले पहिले धेरै सास्ती खेप्नु पर्ने हुन्थ्यो भनिन्छ । यो गीत यसै दुःखसँग सम्बन्धित छ ।

मालका थल मै चोर पड्यो, तेरो क्याउ, क्याउ लुट्यो

- १) नाक नथनी चोर पड्यो, मेरो कण्णै टुट्यो । मालका थल मै चोर पड्यो.....
- २) कान ढेडियाँ चोर पड्यो, मेरो कण्णै टुट्यो । मालका थल मै चोर पड्यो.....
- ३) घाँटी तेमनी चोर पड्यो, मेरो कण्णै टुट्यो । मालका थल मै चोर पड्यो.....
- ४) टाट हवेली चोर पड्यो, मेरो कण्णै टुट्यो । मालका थल मै चोर पड्यो.....
- ५) नाक बुलाँकी चोर पड्यो, मेरो कण्णै टुट्यो । मालका थल मै चोर पड्यो.....
- ६) शिर शिर्बन्दि चोर पड्यो, मेरो कण्णै टुट्यो । मालका थल मै चोर पड्यो.....

स्रोत : श्री राधादेवी पन्ति - जैनोली, डोटी, वर्ष ६९ (निरक्षर)

डोटेला महिलाले लगाउने विभिन्न गर्गहना चोरी भएका प्रसङ्गहरू यस गीतको विषयवस्तु हो । तराईतिर सामग्री लिन आउंदा चोरले आफ्ना गर्गहनाहरू लुटेको र आफूले दौड्न खोज्दा लडेर कम्मर (कण्ण) नै टुटेको दुखेसो यसमा पोखिएको छ ।

४३.मालकी पीयँली चडी

प्रस्तुत घरगीतमा मानवेतर पशुपक्षीसँग कुराकानी गरिएको अंश छ । दुई पद अन्तरा पछि स्थायी पद दोहरिने यस गीतमा महिला सहभागिता बढी हुन्छ ।

मालकी पीयँली चडी, हौब-हौब गोसी मेरी !

मेरा माइत जान्थी चडी ? गैथे-गैथे गोसी मेरी

१) मेरा माइत बबाज्युलाई, धेक्थीकी पीयँली चडी

मेरा हुना सुख-दुःख,कैथीकी पीयँली चडी

तम्रा माइत बबाज्युलाई, धेक्थे-धेक्थे गोसी मेरी

तम्रा हुना सुख-दुःख,कैथे-कैथे गोसी मेरी । मालकी.....

२) मेरा माइत ईजुज्युलाई, धेक्थीकी पीयँली चडी

तम्रा माइत इजुज्युलाई, धेक्थे-धेक्थे गोसी मेरी

मेरो खाने रोटोपोलो,खाइथीकी पीयँली चडी

तम्रो खाने रोटोपोलो,खाइथे, खाइथे गोसी मेरी । मालकी.....

३) मेरा माइत ककाज्युलाई, धेक्थीकी पीयँली चडी

तम्रा माइत ककाज्युलाई, धेक्थे-धेक्थे गोसी मेरी

मेरी सिनै खाटमथि, सीथीकी पीयँली चडी

तम्री सिनै खाटमथि, सीथे सीथे गोसी मेरी । मालकी.....

४) मेरा माइत काकीज्युलाई, धेक्थीकी पीयँली चडी

तम्रा माइत काकीज्युलाई, धेक्थे-धेक्थे गोसी मेरी

मेरा लाउन्या लूगा.लत्ता, लाइथीकी पीयँली चडी

तम्रा लाउन्या लूगा.लत्ता,लाइथे-लाइथे गोसी मेरी

मालकी पीयँली चडी.....

स्रोत : श्री राधादेवी पन्त - जैनोली, डोटी, वर्ष ६९ (निरक्षर)

प्रस्तुत गीतमा माइती टाढा भएकाले माइत समयमा हिँडेर टाढा जान नसकिएको र तराईतिरबाट पहाड आउने चराहरूलाई माध्यम बनाएर माइतको सन्देश आफू जान्ने र आफ्नो सन्देश माइतीमा पुऱ्याउन आग्रह गरिएको विषयवस्तु छ ।

४४. भट्टका चेला

डोटीको मुडभरा, पचनाली आदि स्थानहरूतिर गाइने यस गीतमा डोटेली गीतहरू गाउँदा आफूले लगाएका विविध गर्गहनाप्रति आकर्षित भएर महिलातिर पुरुषहरूले लगाएको व्यङ्ग्य प्रस्तुत छ ।

भट्टका चेला जूजन लागे, ताउला पडे भ्रमभयान
शिरकी टीकुलि टल्कनलागी, साइले लियो सुरथान । भट्टका चेला.....
नाककी नथुनी टल्कनलागी, साइले लियो सुरथान । भट्टका चेला....
कानका ढेडियाँ ठम्कन लागे, साइले लियो सुरथान । भट्टका चेला....
खुट्टाका पायल ठम्कन लागे, साइले लियो सुरथान । भट्टका चेला....
सम्प पिछ्छौडी चम्कन लागी, साइले लियो सुरथान । भट्टका चेला....

स्रोत : श्री राधादेवी पन्ति - जैनोली, डोटी, वर्ष ६९ (निरक्षर)

‘भट्ट’ भनेर यहाँ गाउँका भट्ट परिवारका सदस्यहरूप्रति गरिएको व्यङ्ग्य हो । यस व्यङ्ग्यात्मक गीतमा एक-आपसमा भाँडाहरू ठोक्किएको आवाज आए जस्तै गरी जुभने यी भट्टका चेलाहरूप्रतिको टिप्पणी छ । यस गीतमा अरूप्रति मात्र नभई आफ्नै लोग्नेहरूले पनि अरूको गर्गहनाप्रति आकर्षित भएर आफ्नो रूप (सरथान) फेरेको कुरामा खेद गरेको वर्णन पाइन्छ ।

४५. बारि रे लाइछ

प्रस्तुत गीतमा डोटेली समाजमा भएको खेतीपातीको महत्त्व बारे वर्णन गरिएको छ । यस गीतमा फलफूलको बारीमा किसानको मिहेनतको प्रशंसा गरिएको छ । महिला पुरुष दुवैले यो गीत गाउने गर्दछन् ।

माटी चालि-चालि बारि रे लाइछ

गुरूदार गुरूले बारि रे लाइछ

१) क्याउ-क्याउका फलकि बारि लाइछ

जारिम फलकि बारि रे लाइछ । माटी चालि-चालि....

२) क्याउ-क्याउका फलकि बारि लाइछ

सुन्तला फलकि बारि रे लाइछ । माटी चालि-चालि....

३) क्याउ-क्याउका फलकि बारि लाइछ

ओखड फलकि बारि रे लाइछ । माटी चालि-चालि....

- ४) क्याउ-कयाउका फलकि बारि लाइछ
काकति फलकि बारि रे लाइछ । माटी चालि-चालि....
- ५) क्याउ-कयाउका फलकि बारि लाइछ
अमिला फलकि बारि रे लाइछ । माटी चालि-चालि....

स्रोत : श्री राधादेवी पन्त, जैनोली, डोटी ।

विभिन्न डोटेली घरगीत मध्ये यो खेती सम्बन्धी गीत हो । यस गीतमा किसानले गाउँको खेतमा माटो केलाएर मिहेनतका साथ विभिन्न फलफूलको बारी लगाएको प्रशंशा गरिएको छ ।

४६. अम्भारानी र साइराजाको गीत

प्रस्तुत गीत अरू घरगीत भन्दा केही पृथक तरिकाले खलिन्छ । यसमा दुई गितेरू बीचमा गाउने र अरू वरिपरि घुम्ने गर्दछन् । महिला सहभागिता हुने यो गीत लोपोन्मुख देखिन्छ ।

बस-बस कालानाइक – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
रतन-कामली बस – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
तेरी त्यो रतन कामलि – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
कन्ये बुन्यो, कन्ये कात्यो – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
मेरी यो रतन कामलि – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
बिरभान चेलाले बुन्यो – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
लछ्छा न ब्वारीले कात्यो – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
तेरी त्यो लछ्छा न ब्वारी – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
मै रे दिहाल् कालानाइक – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
लछ्छा न बुहारी दिउँ त – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
काटैकाणो जानैलाग्यो – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
बीरभान चेला दिउँ त – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
काटैकाणो जानैलाग्यो – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
मेरी यो सीपालू लाछ्छा – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ

तो नै दिनु कालानाइक – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
कालानाइकले अरिहाल्यो चाल – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
लाछ्छा ब्वारिले जानिहाल्यो चाल – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
साइराजाले बासूलि बजाइछ – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
अम्भा रानिले विनाइ बजाइछ – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
तेरि त्यो बासुलि क्याउभाका बोल्छ – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
मेरि यो बासुलि त्वै लैजाउँ भन्छ – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
तेरि त्यो विनाइँ क्याउ भाका बोल्छ – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
मेरि यो विनाइँ तेरा जाउँलो भन्छ – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
आजका गोरू कैवन लैजाउँ – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
तेछ्छा बन लैजाउँ त – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
बाग गुगाउँछ कठ – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
उबा बन लैजाउँ त – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
सल्ली सुसाउँछ कठ – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
उदा बन लैजाउँ त – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
गाड सुसाउँछ कठ – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
साइराजाले भैसोलि खोइछ – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
भैसोलि खोइछ गोरेटा लाइछ – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
अम्भा रानिले गवडि खोइछ – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
गवडि खोइछ गोरेटा लाइछ – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
पारीबन भीट अरायछ – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
साइराजाले बासूलि बजाइछ – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
अम्भा रानिले विनाइ बजाइछ – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
तेरो मेरो ब्याऊ अरू – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
क्याउ-क्याउका ताई लाउँला – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
गउँतैका ताई लाउँला – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
क्याउ-क्याउका पुरि पकाउँला – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
गोबरैका पुरिपकाउँला – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ

को-को हुन्ना बरैति कठ – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
कौवो बरैती,छिन्टोल्ले माइति – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
कुड्डे पुजारी, लम्पुच्छे ढोलि – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ
गयँडो फगारी हमरि बर्याँत – ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ

स्रोत: स्व.श्री इन्द्रादेवी ओभा (जेठीज्याले सुनाएको केही अंश)

श्री राधादेवी पन्त, जैनोली ,डोटी (बाँकि अंश)

साइराजा र अम्भारानीको प्रेमप्रसंग रहेको यो गीतको सुरुवात कालानाइक (साइराजा) लाछाको (आम्बारानी) घरमा आएको र उसले बुनेको रतनकमली (कम्बल) बाट प्रभावित भई दुवैको एक अर्काप्रति आकर्षण बढेपछि सँगै गाई चराउन जाने सल्लाह हुन्छ र वनमा दुवैले विवाहको नमूना बनाइ मानवेत्तर प्राणीलाई समेत विवाहका पात्र मान्दछन् । यसमा अतिरञ्जित विषयवस्तुको प्रभुत्व छ र राजाको हैकम पनि देखिन्छ ।

५.२ निष्कर्ष

प्रस्तुत परिच्छेदमा सङ्कलित घरगतिहरू डोटी जिल्लाका गडसेरा, निरौलस, सरस्वतीनगर, पचनाली आदि गाविसहरूमा प्रचलित गति हुन् । यी गीतहरू डोटी जिल्लामा मनाइने विभिन्न चाडपर्वहरूमा गाउने र खेल्ने गरिन्छ । हालसम्म मौखिक रूपमा मात्रै रहेका यी गीतहरूमा केही अंश भने स्थानअनुसार घटबढ पनि हुन सक्छन् । प्रस्तुत परिच्छेदमा गीतको सुरुमा परिचय, बीचमा सङ्कलित गीत र अन्त्यतिर प्रत्येक गीतको सारांश दिइएको छ ।

छैटौँ परिच्छेद

डोटेली घरगीतको विश्लेषण

६.१ डोटेली घरगीतमा समाज र संस्कृति

डोटेली समाजमा समय, परिवेश अनुसार त्यहाँका नारीहरूले होस वा पुरूषले भोगेका समस्याहरू व्यक्त गर्न सक्ने एक माध्यमका रूपमा यी घरगीतलाई पनि लिन सकिन्छ । घरगीतमा केवल सामाजिक समस्या मात्रै भएकाहोइनन् । साँस्कृतिक तथा आर्थिक, नैतिक पक्षसँग पनि त्यतिकै सम्बन्ध गाँसेका छन् । खासगरी डोटेली नारीहरूको कार्य र पीडासँग नजिक रहेका यी घरगीतको विविध पक्षलाई आधार मानेर विश्लेषण गर्न सकिन्छ, ती मध्ये यहाँ केही मुख्य आधारहरू लिइएको छ :-

१. सामाजिक तथा आर्थिक पक्ष
२. साँस्कृतिक तथा नैतिक पक्ष
३. भाषा तथा लय

६.१.१ सामाजिक पक्ष

समाज भन्नाले विविध जातजाति, नातागोता परिवार, इष्टमित्र, वर्ग, लिङ्ग आदि जस्ता सम्पूर्ण कुराहरू पर्दछन् । यी सम्पूर्ण कुराले समाजका हरेक पक्षसँग सम्बन्ध राखेको हुन्छ । त्यहाँको लोकसिर्जना पनि यही समाजसँग सम्बन्धित हुने भएकाले यी डोटेली घरगीत पनि डोटेली सामाजिक पक्षका विविध कुराहरू (नारी सम्बन्धी विषयवस्तु, घर-परिवारसँग सम्बन्धित विषय, माइतसँग सम्बन्धित विषय, देवर-भाउजूसँग सम्बन्धित विषय, आदि) लाई आधार मानी विश्लेषण गरिएको छ ।

६.१.१.१ नारी केन्द्रित विषयवस्तुका आधारमा घरगीत

डोटी जिल्लामा प्रचलित यी घरगीतहरू प्राय घरका कामकाजसित बढी सम्बन्धित भएर कथिएकाले र नारीले यहाँको घरको कामकाजमा महत्त्वपूर्ण भूमिका बहन गर्नुपर्ने भएकाले पनि यी गीतहरू नारी केन्द्रित हुनु स्वभाविकै मान्न सकिन्छ । डोटेली सामाजमा त अझ नारीले कुशल गृहिणी बनेर देखाउन सक्नु राम्रो लक्षण भएको मान्ने परम्परा छ । घरमा सासूसँगको कचकच, विभिन्न चाडपर्वमा माइत जान नपाउनुको पीडा, भौगोलिक विकटताले गर्दा टाढाको माइतीघर र बाटोमा एकलै जानुपर्ने चिन्ता, अनि घरमा पनि

आफूलाई चाहिएको कुरा आफ्नो श्रीमान्ले पनि ल्याइ दिन नमान्नुले रहरमै सीमित हुनुपर्ने वाध्यता आदि जस्ता नारी विषयवस्तु धेरैजसो घरगीतमा समेटिएका छन् । त्यसैले यो विश्लेषण गर्ने महत्त्वपूर्ण आधार मानिएको छ ।

नारीसँग सम्बन्धित विषयवस्तु भएका गीतहरूलाई पनि घरसँग सम्बन्धित, माइतीसँग सम्बन्धित, गर्गहनासित सम्बन्धित, खेतीपातीसित सम्बन्धित आदि थुप्रै विषयलाई आधार मानेर हेर्न सकिन्छ ।

क) घरसँग सम्बन्धित गीत

डोटेली चेलीबेटीलाई विवाह गरेर गएको घरमा जानुपूर्व नै घरका सबै कामका लागि कुशल बनाएर पठाइन्छ, नत्र माइतीको बदनाम हुने डर हुन्छ । त्यसैले घरका सम्पूर्ण कार्यमा ऊ सक्षम हुनुपर्छ ।

घरगीत संख्या - ३ मुसि माच्यो

मुसिमाच्यो विकोटी बमाईले बमाईले

घर पाया इजुका धर्मैले

जुजि खाउँला अफना कर्मैले । आदि ।

प्रस्तुत गीतमा आमा-बुवाले चेलीलाई विवाह गरेर राम्रो घरमा दिनु धर्म हो र पछि आफूले काम गरेर खानु आफ्नो कर्तव्य हो भन्ने कुरा व्यक्त गरिएको छ ।

घरगीत संख्या १. बड्दा रे बड्डीको गीत

सबका बड्दा मछलि मान्न गया

हमरा बड्दा घरै बसि रया

ल्या बड्डि जाल, ल्यावुडि लष्टी

दि हाल्यो बड्डिले भुरभुरे जाल आदि ।

प्रस्तुत गीतमा पनि घरमा आफ्नो बूढालाई माछा मार्न लगाउने बूढीले व्यक्त गरेका कुराहरू व्यक्तिएका छन् । त्यसैले यो गीत पनि घरायसी विषयवस्तुसँग सम्बन्धित छ ।

घरगीत संख्या - ४० डोटीका लाछा

डोटीकी लाछा खैरीगड,

कुमाउतरि गैछ खैरीगड,

आड अडियाँ पैरिबर,

कुमाउतरि गैछ खैरिगड ।..... आदि ।

प्रस्तुत गीतमा कुनै पनि घरको नारी एकलै बाहिर, टाढा यात्रामा जानु वा काममा जानु राम्रो मानिँदैन । किन गयो, कहाँ गयो भन्ने विभिन्न आशंकाहरू उब्जिने गर्दछन् । त्यसकारण यस गीतमा पनि डोटीकी एकली नारी कुमाउँको खैरीगड भन्ने स्थानमा पुगेको चर्चा गरिएको छ । काममा केन्द्रित नभई एकली नारी गएकाले नारीमा मात्रै विषयवस्तु सीमित छ ।

ख) माइतसँग सम्बन्धित गीत

डोटेला घरगीतलाई विश्लेषण गर्ने आधारमध्ये यो बलियो आधार हो । यो गीत डोटेला नारीका माइतीघर र माइतीजनको सम्भनासित सम्बन्धित छ । डोटीको समाजमा नारीलाई घरको कामसित मात्रै जुटिरहनु पर्ने र पुरुषहरूले बाहिरको काम हेर्ने प्रचलनले गर्दा महिलाले समयमा माइती भेट्न नमिल्ने, विविध चाडपर्वहरूमा माइतीलाई सम्झिएका प्रसङ्गहरू यी गीतहरूमा बढी पाइन्छन् । माइतसँग सम्बन्धित डोटेला घरगीतको उदाहरण :

घरगीत सङ्ख्या ३ : सङ्डै माइत जाउँला

सङ्डै माइत जाउँला रतन्थलि, गाँजलिका लेक गाँजलिका लेक रतन्थलि, गाँजलिका लेक ।

१) एककै बबा तेरा रतन्थलि एकलै बबा मेरा

सङ्डै माइत जाउँला रतन्थलि गाँजलिका लेक । आदि ।

प्रस्तुत गीतमा माइत सँगै जाउँला भनी आफ्नी सँगिनीसित सल्लाह गरिएको छ ।

घरगीत सङ्ख्या - ५ : म माइत जान्दे भागी

(१) म जीयाकी सउँराइ लागि, म माइत जान्दे भागी

तेरी जीया यै बोलाउँला, त माइत जन्जा भागी

लाउन-बाबर यै मगाउँला, त माइत जन्जा भागी ।

प्रस्तुत घरगीतमा आफ्नो घरको व्यक्तिहरूसित माइतीको सम्भनामा माइत पठाउन आग्रह गरिएको छ ।

घरगीत संख्या : १६ भूम्याउडा

भूम्याउडा, क्याउडाकी बौराउने बेला भूम्याउडा

भूम्याउडा, चेलीकि सम्राउन्या बेला भूम्याउडा

भूम्याउडा, म बवाकी सम्राइ लागि भूम्याउडा

भूम्याउडा, म इजूकी सम्राइ लागि भूम्याउडा

भूम्याउडा, नै रे क्यौडो काटिदिना भूम्याउडा

भूम्याउडा, नै रे हामू माइत लाउना भूम्याउडा.. आदि ।

प्रस्तुत गीतमा पनि आफ्नो माइतीको सम्भना आउँदा न त माइती पठाउने न त क्याउडा (केवडी) फूल नै काट्ने यो फूलले गर्दा माइतको भन् भन् याद आउँछ भन्ने प्रसङ्ग व्यक्त गरिएको छ ।

घरगीत सङ्ख्या-२८: सर्र सर्कटा

सर्र सर्कटा पारि तराइदे, भुक्भुके पानीको जाडडो लाइदे

म माइत जान्दे ईजु भिटन्दे, सर्र सर्कटा पारि तराइदे

सर्र सर्कटा पारि तराउँलो, भुक्भुके पानीको जाडडो लाउँलो

त्वै माइत लाउँलो ईजु भिटाउँलो, भुक्भुके पानीको जाडडो लाउँलो आदि ।

प्रस्तुत गीतमा पनि माइत जाँदा नदी (गाड) तर्नुपर्ने भएकाले पार गराइदिन घरका व्यक्तिलाई भनिएको छ र पारि तराइदिने आवश्वासन पाएका कुरा व्यक्त छन् ।

घरगीत सङ्ख्या-३३ : राइभुमा

राइभुमा सिलगढीका ललपुर राइभुमा

राइभुमा कोइलडो बासन लाग्यो राइभुमा

राइभुमा त्यै कोइला बासनाधेकी राइभुमा

राइभुमा मेरी जीया भुरन्लागी राइभुमा

राइभुमा कि त्यै कोइला मारीदिय राइभुमा

राइभुमा कि हमु माइतोडा लाय राइभुमा आदि ।

प्रस्तुत गीतमा कोइलीले बासेको सुन्दा आमालाई छोरीको सम्भना आयो होला र रूँदैहोली भनी छोरीले माइत पठाउन आग्रह गरेकी छे । यसरी विभिन्न गीतमा माइतको सम्भना गएको विषयवस्तु बनाइएको छ ।

ग) गर्गहना तथा लुगालत्तासम्बन्धी गीत

नरीका विविध घर अनि माइतसम्बन्धी गीतसँगै उनीहरूका गर्गहनाका बारेमा पनि यी घरगीतमा विषयवस्तु बनाइएको पाइन्छ । कसैले गर्गहना ल्याइदिन आग्रह गरेको, कसैले हराएकोले खोजिदिने भनेको अनि कसैले गर्गहनाको प्रशंसा गरेकाले डोटेली समाजमा पहिरन र गर्गहनाको पनि महत्त्व भएको कुरा यी गीतहरूका माध्यमबाट बुझ्न सकिन्छ ।

घरगीत संख्या ६: स्थानीडालि घडारूमी

स्थानी डालि घडारूइमि मुसुर्दानि, ठुम्के चडि बास

ठुम्के चडि बास मसुर्दानि, ठुम्के चदि बास ।

म बबाका घर आया मसुर्दानि पीछियाँकि आश ।

बबाले पिछियाँ दियो मसुर्दानि चौघुडुरुबाज ।

चौ घुडुर बाज मसुर्दानि चौघुडुरुबाज । स्यानि डालि ।

प्रस्तुत घरगीतमा नारीले पाहिरिने पहिरन त्यसमा पनि घुडुरू बज्ने डोटेली पहिरन माइतीले दिएको कुरा व्यक्त छ । यसले डोटेली नारीले पहिरिने परिहनको महत्ता बोकेको छ ।

घरगीत संख्या १२: दुनिया हेरै तेरि राम !

यक् गोजि सन्जाका दाख दाडीम, यक् गोजि सन्जाका आम

गात अडियाँ पैरिदे सन्जा, दुनिया हेरै तेरी राम ।

य गोजि आदि ।

यस घरगीतमा डोटेली गीत गाउँदा वा नाच्दा डोटेली पहिरन अडियाँ (चोली), पिछियाँ (पिछौरा) आदि अनिवार्य रूपमा पहिरिनु पर्ने सभ्यता सिकाइएको छ र पहिचान पनि गर्न खोजिएको छ ।

घरगीत संख्या १४ : सबै त बर्याँत गया

सबै त बर्याँत गया, जाना छौ त काल्का बवा
जान्या जति जानदिय, म जानैन काल्क जिया ।
सबैले नथियाँ लेया, ल्याउना छौ त काल्का बवा
ल्याउन्या जति ल्याउन दिय, म ल्याउनैन काल्कजिया
सबै त बर्याँत गया आदि ।

प्रस्तुत गीतमा अरू सबै गाउँका व्यक्तिले आफ्नी श्रीमतीका लागि विभिन्न गर्गहना ल्याइदिएको र आफूलाई पनि ल्याईदिन श्रीमतीले श्रीमानसँग आग्रह गरेकी छन् ।

घरगीत संख्या २० : गैट्या लौडी बोट रे

खेतकी ईचलिमथि गैट्या लौडी बोट रे
जान्छु विजै, जान्छु विजै, जान्छु विजैकोट रे
उरको घाँगरो छैन, जान्छु विजैकोट रे
कदको अडिया छैन, जान्छु विजैकोट रे ! आदि ।

प्रस्तुत गीतमा डोटेली परिवेश भौगोलिक विकटताका कारण चाहिने विविध सामान लिन धेरै टाढाटाढाका सदरमुकाम तथा बजार धाउनु पर्ने भएकाले विजैकोट भन्ने स्थानबाट आफूलाई चाहिने गर्गहना, लुगालत्ता आदि लिन जान्छु भन्ने विषयवस्तु व्यक्त गरिएको छ ।

यसरी यी नारी सम्बन्धी विविध घरगीतहरूले डोटेली नारी, माइतीको सम्भना, आफूले लगाउने डोटेली पहिरन आदि कुराको अभिव्यक्ति दिएका छन् ।

घ) देवर-भाउजू तथा भिना-सालीको संवाद भएका गीत

डोटेली घरगीतमा केही स्थानमा डोटेली युवायुवतीले बढी खेल्न रूचाउने गीतहरूमा यस्ता संवादात्मक गीतहरू पर्दछन् । यी घरगीतहरूमा देवर भाउजूको कुराकानी, भिनासालीको कुराकानी आदि विषयवस्तु हुन्छ । यी गीतहरूमा अपसभ्य शब्दावली हुँदैनन् र प्रेम प्रसङ्ग भने हुन्छन् । अन्य घरगीतमा भएका सासू-बुहारी, लोग्ने स्वास्नी, आदिका संवाद जस्तै सालीभिना र देवर-भाउजूको बीचका कुराकानीहरू यी गीतले व्यक्त गरेका छन् ।

घरगीत संख्या ३१ : मै मलवार जानछु बौजू !

देवर : मै मलवार जान्छु बौजू !

भाउजू : मलिखाइ के ल्याल्यै मेरा देउरे !

दे : खुट्टा चप्पल ल्यैदिउँलो बौजु !

भा : देउरानी रिसाली मेरा देउरे !

दे : सिसिनु सौडौँला मेरी बौजु !आदि ।

प्रस्तुत गीतमा देवरले भाउजुसँग वाहिर जाने कुरा बताउँदा भाउजुले आफ्नो लागि केही ल्याइदिन भनेकी छन् र देवरले ल्याउने कुरा बताए पछि देउरानी रिसाउने डर व्यक्त गर्दा उसलाई आफूले सिसुनु लगाउने आदि कुरा भनेर एक आपसमा सद्भाव व्यक्त गरेका छन् ।

घरगीत संख्या ३४ : सुर्मा सुरम् केको लाउँछै

भिना : ए साली सुर्मा ! सुरम् के को लाउँछै

ए साली सुर्मा ! के कका दुःख पाउँछै

साली : मेरित भिना नथियाँ टुटिरैछ

मेरित भिना फुलियाँ टुटिरैछ

भिना : मेरि ओट साली ! सुनारकि मौँछ

ए सालि सुर्मा बनाइतोखि ल्याउँलो

साली : है है भिना ! बलाइ मरिजाउँलो..... आदि ।

प्रस्तुत गीतमा भिनाजुले सालीलाई आफूले के सहयोग गर्ने भनेर सोधेपछि सालीले आफ्नो समस्या नाकमा कानमा लाउने गहना टुकेको कुरा बताउँछे र भिनाजुले आफ्नो घर नजिक सुनारको परिवार भएकोले बनाएर ल्याइदिने आश्वासन दिएको विषयवस्तु छ ।

घरगीत संख्या ४१ : क्याउको फूल

साली : क्याउ क्याउको फूल फूल्यो भिनामेरा, क्याउक्याउको फूल फूल्यो

भिनाजु : हजारी फूल फूल्यो सुना सालि, हजारिफूल फूल्यो

सा : स्वै फूल लपर्काइदे भिना मेरा, स्वै फूल टपर्काइदे

भि : स्वै फूल लपर्काउँत सुनासालि, मै लोटि मरिजाउँलो

सा : तैँ लोटि मरिगए भिना मेरा, मै तेरा सति जाउँलो

भि : तैँ भूटी जन बोलै, सुनासालि, तैँ भूटि जन बोलै

सा: मै भूटि बोलिजाउँत भिना मेरा, मै ववाकि दवाइ छ

प्रस्तुत घरगीतमा भिना-सालीको संवाद छ । प्रश्न र उत्तर शैलीमभा व्यक्त यस गीतमा सालीले केको फूल फुल्यो भनेर भिनाजूलाई सोधेपछि यो फूल फुल्यो भन्दा टिपिदिने आग्रह गर्छे र भिनाजूले फूल टिप्दा आफू लड्ने बताए पछि सालीले प्रत्युत्तरमा लडेर मरे आफू पनि सती जाने भनेकी छ । भिनाजूले भुटा नबोल भन्दा बाबाको कसम खाएर विश्वास दिएकी छे ।

६.१.१.२ खेती-पातीसँग सम्बन्धित गीत

डोटेली परिवेश प्रायः सबैले खेतीपाती गरेर खाने नै हो धेरै जसो घरगीतहरू पनि खेतमा काम गर्ने र बारी लगाउने कार्यसँग सम्बन्धित छन् । यी गीतले किसानहरूको अवस्था पनि व्यक्त गरेका छन् ।

घरगीत संख्या २९ तोडो बूने डाडा गयो

तोडो बूने डाडा गयो, डाडाको डाडै, र्यो, है मेरि मूरेलि चडी !!

तेडो त एक पाते भैग्यो, तोडो बूने काँ ग्यो, है मेरि मूरेली चडी !

तेडो त दोपाते भैग्यो,

तेडो त तेपाते भैग्यो, आदि ।

यस गीतमा तोरीको बिउ बुने व्यक्ति (हलिया) पनि समय बितिसक्दा नआएको र तोरी लगाउन ढिलो भएको कुरा व्यक्त गरिएको छ ।

घर गीत संख्या ४५ : बारि रे लाइछ

माटि चाली चालि वारि रे लाइछ

क्याउका फलकी वारी रे लाइछ

जारिम फलकी वारी रे लाइछ

माटी चालीचालि वारि रे लाइछ

क्याउका फलकी वारी रे लाइछ

अमिला फलकी वारी रे लाइछ

प्रस्तुत गीतमा कसैले माटो चालेर (केलाएर) विभिन्न फलहरूको बारी लगाएको कुरा उल्लेख छ । यस गीतले गाउँका अन्य फलफूलको बारी लगाउनेले हौसला प्राप्त गरेको अनुभव हुन्छ । यसरी विभिन्न फलफूल र खेती सम्बन्धी गीतहरूले घरगीतमा कृषि सम्बन्धी डोटेली परिवेशको चित्रण पनि मिल्दछ ।

६.१.२ आर्थिक पक्ष

डोटेली घरगीतले त्यहाँको सामाजिक, सांस्कृतिक साथै आर्थिक पक्षलाई पनि समेटेको पाइन्छ । घरगीतमा प्रयुक्त विषयवस्तु विशेष गरी मध्यम वर्गीय समाजको आर्थिक पक्षसँग सम्बन्धित छ । कहीं कतै निम्नवर्ग जस्तो सुनार, लुहार, दमाई, हलिया आदिको प्रसङ्ग पनि पाइन्छ भने कुनै गीतमा तत्कालीन राजा-रजौटाको बहुविवाहको प्रसङ्ग पनि आएको पाइन्छ । खासगरी डोटेली खेती-पातीसँग सम्बन्धित गीतहरू नै बढी भएकाले यी गीतहरूले डोटेलीको जीवनस्तर खेतीपाती र घरायसी कामकाजमा नै खिचिएको र आर्थिक पक्ष त्यति अघि बढ्न नसकेको पाउन सकिन्छ ।

१. कृषिसम्बन्धी गीत

घरगीत संख्या ४५ : माटी कलाइकलाइ

माटि कलाइ कलाइ बारी लाइछ
क्याउका फलकि बारीरे लाइछ
सुन्तला फलककि बारीरे लाइछ
माटि कलाइ कलाइ बारिरे लाइछ
क्याउका फलकि बारीरे लाइछ
अमिला फलकि बारीरे लाइछ आदि ।

प्रस्तुत गीतमा किसानले गाउँको खेतमा माटो केलाएर मिहेनतका साथ विभिन्न फलफूलको बारी लगाएको प्रशंसा गरिएको छ ।

घरगीत संख्या ३२ : तोडो बूने डाडा गयो ।

तोडो बूने डाडा गयो, डाडाको डाडै र्यौ है मेरी मुरेली चडी
तोडी त एक पाते भैग्यो, तोडो बूने काँग्यो है मेरी मुरेली चडी

तोडो त दोपाते भैग्यो, तोडो बूने काँग्यो है मेरी मुरेली चडी

तोडो बूने डाडा गयो आदि ।

डोटीमा धेरै जसो स्थानमा खेती गरेर जीविकोपार्जन गरिन्छ । खेती गर्दा कोही आफै लगाउने गर्दछन् भने कसैले हलिया लगाएको हुन्छ । यस गीतमा पनि पतिपत्नी बीच कुरा भएको र तोरी (तोडो) खेतमा बिउ छर्ने (बूने) समय भैसक्दा पनि नआएको र तोरी भित्र्याउने समय पनि नआएको कुरा यस गीतको विषयवस्तु बनेको छ ।

२. राजा-रानी सम्बन्धी गीत

घरगीत संख्या ४६ :

अम्भा रानी र साइराजाको गीत

बस, बस कालानाइक-ज्यूनापूरी धारू पन्याउँ भाइ

रतन कामली बस -ज्यूनापूरी धारू पन्याउँ भाइ

तेरी त्यो रतन कामली-ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ

तेरी त्यो रतन कामली-ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ

कन्ने बुन्यो कन्ने कात्यो - ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ

मेरी यो रतन कामली - ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ

लाछा न व्यारीले बुन्यो - ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ

तेरी त्यो लाछा न ब्वारी - ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ

मै रे दिहाल काला नाइक - ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ

साइराजाले बासुली बजाइछ - ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ

अम्भा रानीले विनाइ बजाइछ - ज्यूनापूरी धारूपन्याउँ भाइ आदि

साइराजा र अम्भारानीको प्रेमप्रसंग रहेको यो गीतको सुरुवात कालानाइक (साइराजा) लाछाको (आम्भारानी) घरमा आएको र उसले बुनेको रतनकमली (कम्बल) बाट प्रभावित भई दुवैको एक अर्काप्रति आकर्षण बढेपछि संगै गाई चराउन जाने सल्लाह हुन्छ र

वनमा दुवैले विवाहको नमूना बनाइ मानवेत्तर प्राणीलाई समेत विवाहका पात्र मान्दछन् । यसमा अतिरञ्जित विषयवस्तुको प्रभुत्व छ र राजाको हैकम पनि देखिन्छ ।

६.१.३. सांस्कृतिक पक्ष

डोटेली लोकगीतले प्राचीन कालदेखि नै आफ्नो छुट्टै सांस्कृतिक तथा परम्परिक पहिचान बनाउँदै आएका छन् । यी मध्ये एक महत्त्वपूर्ण गीत डोटेली घरगीत पनि हो । घरगीतमा धेरै गीतहरू महिलाका समस्यासँग सम्बन्धित भए पनि संस्कृति, संस्कार र परम्परा झल्काउने थुप्रै गीतहरू पनि छन् । ती गीतहरूले केवल डोटेली संस्कृतिको मात्रै पहिचान नगरी सम्पूर्ण हिन्दू संस्कृति र परम्परालाई समेटेको पाइन्छ । अनि घरगीत डोटेली परम्परा र संस्कृति, सनातन धर्म, पूर्वीय संस्कारको परम्परासँग सम्बन्धित भएकाले यसले पहिलेदेखि नै चलिआएको रीति तथा परम्परालाई जीवितै राख्न पनि मद्दत दिएको पाइन्छ ।

(हिन्दू) सनातन धर्मससँग सम्बन्धित केही गीतको नमूना :

घरगीत संख्या २३.

श्री रामकेदार जाइयाउँपन, श्री रामकेदार जाइयाउँपन

अरे ! चन्द्रन् अक्षता चडाइयाउँपन, श्रीरामकेदार जाइयाउँपन

अरे फूलकी माला चडाइयाउँपन श्री रामकेदार जाइयाउँपन

श्री रामकेदार आदि ।

तीर्थस्थलमा जाने र विभिन्न फलफूल आदि पूजाका सामग्रीहरू चढाएर आऊँ भन्ने श्रद्धा र भक्ति भावले भरिएको यस गीतको विषयवस्तु रामकेदार तीर्थसँग जोडिएको छ । रामकेदारलाई यहाँ दुई स्थानको वर्णन मान्न सकिन्छ । एक त चार धाममध्येको रामेश्वरम् अर्को भने डोटीमा भएका ठूला वा साना केदार भन्ने पनि हुन सक्छ ।

घरगीत संख्या २५

मथुरामै खेलउँ पक्कै घडी, मथुरामै खेलउँ यक्कै घडी

अरे ! श्यामका हात मोरचडी, मथुरामै खेलउँ पक्कै घडीआदि ।

श्री कृष्ण जन्मस्थान मथुरासँग सम्बन्ध राखेर अथवा आफूले होरी खेलिरहेको स्थानलाई मथुरा सम्भेर फागुमा होली खेल्दा यो गीत गाइन्छ । होली खेल्दा शरीरमा

लगाइएका लूगा वा गहना पूरै रङ्गीन हुने र यो गीतमा पनि यही विषयवस्तु भएकाले यो गीत गाउँदाको अवसर साँच्चिकै होलीमय बन्दछ ।

घरगीतसंख्या ३६

अरे ! रामचले लक्ष्मिन चले बैरागिनी छै

सीता चलिन् साथ, बैरागिनी छै ।

लक्ष्मिन देवर तमुइ बोल, बैरागिनी छै

मृगा मारि लाटाइदीय, बैरागिनी छै ।

अरे ! रामचले आदि ।

रामायणको प्रसङ्गसँग जोडिएको यस गीतमा सीता र लक्ष्मणबीचको वनमा हिँड्दाको ठट्ट्यौलीलाई विषयवस्तु बनाइएको छ ।

यसरी डोटेली घरगीतहरूमा हिन्दू संस्कृतिका साथै आफ्नै मौलिक परम्पराका गीतहरू पनि पाइन्छन् । त्यसकारण डोटेली घरगीतले त्यहाँको संस्कृति र परम्परालाई पनि संरक्षण गरेको पाइन्छ ।

६.१.४ नैतिक पक्ष

डोटेली घरगीतमा नीतिचेतनाका कुराहरू पनि प्रशस्तै पाउन सकिन्छ । लोकसमाज आफै एउटा विद्यालय हो जसले लोकलाई प्रशस्त ज्ञान तथा नीतिका कुराहरू सिकाइरहेको हुन्छ । तिनै कुराहरूलाई लोककविहरूले गीतमा उतारेर एकातिर मनोरञ्जनको साधन बनाइरहेका हुन्छन् भने अर्कातिर समाजलाई नीति चेतना प्रदान गर्नुका साथै थप मर्यादित र शिष्ट बनाउँदै नैतिक ज्ञान दिने गर्दछन् । त्यस्ता नीति चेतना भएका डोटेली घरगीती मध्ये केही यसप्रकार छन् :

घरगीत संख्या ४ : वार रे बिसी

वाररे बिसी, चेली र बेटी, जिरो गोडन जाउँ

डिणरे गोड्या,भिणा रे गोड्या, इचलि रयो साउँ ।

बबा हमरा भिटन आउन्ना, निउडी रे ढोग द्युँ

ईजु हमरी भिटन आउन्नी, थुचुककै बसिजाउँ

बार रे बिसी आदि ।

प्रस्तुत घरगीतमा आफ्ना मान्यजन आउँदा (भेट्दा) निहुरिएर ढोग्ने अनि बस्ने जस्ता कुरा सिकाइएको छ ।

घरगीत संख्या १ : उच्चि ढुङ्डी

उच्चि ढुङ्डी ओखड नफोड, उच्चि ढुङ्डी ओखड नफोड

बबा मेरा चरकि बनोल, बबा हमु नसिजाउँला भोल

उच्चि ढुङ्डी आदि ।

प्रस्तुत गीतमा पनि धेरै अग्लो ठाउँमा वा उच्च स्थानमा नचढ्न र ओखर आदि फलहरू पनि त्यति अग्ला ठाउँमा नफोर्ने सुझाव तथा चेतना दिन खोजिएको छ ।

घरगीत संख्या १२ : दुनिया हेरै तेरि राम

यक् गोजि सञ्जाका दाख दाडीम, यक् गोजि सञ्जाका आम

आड अडिया पैरिदे सञ्जा, दुनिया हेरै तिरे राम

यक गोजि सञ्जाका आदि ।

डोटेली पहिरनको परिचयभल्काउने यस गीतको विषयवस्तुले गीत गाउन तयार डोटेली नारीलाई आफ्नो पहिरन लगाएर नाचे दुनियाले राम (तमासा) हेर्ने कुरा व्यक्त गरेको छ ।

६.२ डोटेली घरगीतमा भाषा तथा लय

डोटी जिल्लामा प्रचलित घरगीतलाई भाषा तथा लयका आधारमा पनि यसरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

६.२.१ भाषिकागत आधार

डोटी जिल्लामा प्रचलित घरगीतको छुट्टै किसिमको भाषिक विशिष्टता छ । घरगीत प्राय सुदूरपश्चिमका सबै जिल्लाहरूमा गाइने भए पनि घरगीतमा प्रयोग हुने भाषिकागत भिन्नताले छुट्टै पहिचान बोकेको हुन्छ । परम्परादेखि चलेका गीतमा प्राचीन डोटेली भाषिकाको छनक पाइन्छ । भाषिकागत आधारमा डोटी जिल्लामा प्रचलित घरगीतलाई हेर्दा यस समाजमा प्रचलित भाषालाई नै आधार बनाउनु पर्ने हुन्छ । डोटी जिल्लामा प्रचलित भाषिका नेपाली भाषाको पश्चिम भाषिकाअन्तर्गत मझपच्छिमा भाषिकाको सीमालाई हेर्दा

यस भाषिकाको उत्तरी सीमा अछाम, सुर्खेत र पूर्वी सीमा बर्दिया गेरुवाघाट तथा चिसापानी, पश्चिमी सीमा भारत अन्तर्राष्ट्रिय सीमा अन्तर्गतका वैतडी, डोटी, डडेल्धुरा, कैलाली र कञ्चनपुर तथा बर्दिया जिल्लाको राजापुरसम्म भनी छुट्याइएको पाइन्छ (यात्री, ०५३ : १३९) । तर यस क्षेत्रमा प्रचलित भाषामा पनि डोटी जिल्लामा प्रचलित भाषालाई डोट्याली (डोटेली) भाषा भनेर चिनिन्छ र यसको छुट्टै पहिचान छ । यसै पहिचानलाई डोटेली घरगीतले पनि अङ्गिकार गरेको छ । यसरी डोटेली भाषाका शब्दहरूमा विभक्तिमा प्रायः जसो स्त्रीलिङ्गीको प्रयोग हुनु, (जस्तो : उसको-उइकी), (हाम्रो - हामरी) (हाम्रो लागि-हामुखी) आदि । क्रियापदमा : (गर्नु - अद्दु), सर्वनाममा (तिमी-तिन) (उनी-उनु, उन) आदि । यसरी प्रायः धेरै शब्दहरूमा स्त्रीलिङ्गीको प्रयोग भेटिन्छ र यी जस्ताको तस्तै प्रयोग भएका शब्दहरू घरगीतमा पनि बढी प्रयोग भएका छन् र अरू जिल्लाका भन्दा केही भिन्न पहिचानका देखिन्छन् ।

उदाहरण :

घरगीत सङ्ख्या - १ उच्ची ढुङ्डी

उच्च ढुङ्डी ओख्खड नफोड, उच्ची ढुङ्डी ओखडनफोड

उच्च ढुङ्डी

बबा मेरा चरकी नबोल, बबा हामू नसिजाउँला भोल

उच्ची ढुङ्डी.....

प्रस्तुत घरगीतमा डोटेली भाषिकामा प्रयोग हुने स्त्रीलिङ्गी शब्दहरू धेरै प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तो उच्चो -उच्ची, ढुङ्गो-ढुङ्डी आदि । त्यस्तै अन्य शब्दहरूमा हाम-हामू आदि प्रयोग पाइन्छ । यसरी नै अन्य घरगीतहरूमा पनि प्रयुक्त पाइन्छ ।

लिङ्ग, बचन, काल आदिका आधारमा प्रयोग भएका केही डोटेली शब्दहरूको नमुना:-

१. लिङ्गको प्रयोग

डोटेली शब्द

नेपाली शब्द(मानक)

मेरी

मेरो

हरिखबरी

हालखबर

तमरी

तिम्रो / तपाइँको / तपाइँकी

२. वचनको प्रयोग

डोटेली शब्द

उन

तम/तमु

हम/हमु

नेपाली शब्द(मानक)

उनी/उनीहरू

तिमी/तपाईं/तिमीहरू

हामी/हामीहरू

३. कालको प्रयोग

वर्तमान(डोटेली)

अद्दछु

भन्नछु

जन्जाइ

नेपाली शब्द

गर्छु

भन्छु

नजा/नजाउ

भूत

अर्थे

अद्दथे

भन्थे

गर्थे

गर्दथे

भन्दथे

भविष्यत्

जानेहुँ

लाउँला

जानेछु

लाउनेछु/लगाउँला । आदि..

त्यसैले भाषागत आधारमा डोटेली घरगीतमा अन्य भाषाभन्दा पृथक ढङ्गले शब्दावली प्रयोग भएको पाउन सकिन्छ ।

६.२.२ लय विविधताको आधार (संरचना)

डोटी जिल्लामा प्रचलित लोकगीतहरूका आ-आफ्नै लय तथा ढाँचा छन् । कुनै छोटा लयका छन् भने कुनै मझौला तथा कुनै लामो लयका छन् । संरचनाका आधारमा यी गीतहरू डेउडा, फाग, चैत, धमारी, भारत, घरगीत आदिको आ-आफ्नै लय छ । त्यसमा पनि घर गीतहरूमा त अझ विभिन्न गीतका छुट्टै लयहरू पनि छन् ।

डोटेली लोकलयमा संरचित घरगीतहरू डोटेली डेउडा जस्तो प्रायः सबै १४ अक्षरे हुँदैनन् । डोटेली घरगीतमा घटीमा ११ र बढीमा २१,२४ अक्षरसम्मको वर्ण संयोजन पाइन्छ । त्यसैले तिनीहरूको लयमा पनि विविधता पाइन्छ । कुनै गीतमा २०, कुनैमा १७, कुनैमा

१६, कुनैमा १२, १४ कुनैमा २४ अक्षरसम्म फरक फरक वर्ण संयोजनका गण व्यवस्था र विश्राम, अर्धविश्राम भएका गीतहरू पाइन्छन् ।

१) २० अक्षरे गीतहरूको उदाहरण (केही अंश)

प्रस्तुत गीतहरूमा परिवेशअनुसार अक्षरहरूको निश्चित सङ्ख्या तोक्न नसकिए तापनि केही क्षेत्रमा प्रचलित गायनलाई आधार मान्दै गीतमा पुनरावृत्ति भएका पदहरू तथा थेगोको समेत गणना गरिएको छ ।

घरगीत संख्या (१) उच्चि ढुङ्डी

२ + २ + ३ + ३ + २ + २ + ३ + ३

उच्चि ढुङ्डी ओखड नफोड, उच्चि ढुङ्डी ओखड नफोड

बबा मेरा चरकि नबोल, बबा मेरा चरकि नबोल ।

बबा हमू नसिजाउँला भोल, बबा हमू नसि जाउँला भोल ।

घरगीत संख्या (२) मुसी माय्यो

२ + २ + ३ + ३ + २ + २ + ३ + ३

मुसि माय्यो विकोँटि बर्माले, मुसि माय्यो विकोँटि बर्माले

घर खेत बबाका धर्मैले, कमाइ खान्छु आफना कर्मैले

घरगीत संख्या ९ : सालीले धेक्यैको

४ + ३ + ३ + ४ + ३ + ३

अडौँठिमी जाँ गेडो लेख्यैको, अडौँठिमी जाँ गेडो लेख्यैको

बूडो भिना सालीले धेक्यैको, बूडो भिना सालीले धेक्यैको

घरगीत संख्या १७ : पारिवन गाडेको दियालो

स्थायी ४ + ३ + ३ + ४ + ३ + ३

पारिवन गाडेको दियालो, पारिवन गाडेको दियालो

इतिसम्म क्याउ अरि दियालो, इतिसम्म क्याउ अरि दियालो

इजू धेक्या उइँ भयो वियालो, बबा धेक्या उइँ भयो वियालो

अन्तरा २ + २ + १ + २ + ३ + २ + २ + १ + २ + ३

घरगीत संख्या २५ : मथुरामै खेलउँ

४ + २ + २ + २ + ४ + २ + २ + २

मथुरामै खेलउँ यक्कै घडी, मथुरामै खेलौँ यक्कै घडी

अरे ! श्यामका हात मोरचडि, मथुरामै खेलौँ यक्कै घडी

घरगीतसंख्या ३५ : गड छोडिदे लङ्का रावण

२ + ३ + २ + ३ + २ + ३ + २ + ३

गड छोडिदे लङ्का रावण, गड छोडिदे लङ्का रावण

अरे ! रामचन्द्र जसा पुरूष, गड छोडिदे लङ्का रावण

२) २४ अक्षरे घरगीत

घरगीतसंख्या ७ लौ लुवा घट्ट

१ + ४ + १ + २ + २ + १ + २ + ३ + २ + १ + २ + ३

लौ अछामैका लौ लुवा घट्ट, लौ लुवा पिन्नैन, साली लौ लुवा पिन्नैन

लै वाह्र वर्ष लौ पुरा भया बाबालाई चिन्नैन, साली बबालाई चिन्नैन

३) १५ अक्षरे घरगीतका केही अंशहरू

घरगीतसंख्या ८ दन्तैबिरि

३ + ४ + ४ + ४

भल्कना रोजरानी कुसुमैला दन्तैबिरि

भल्कना को रे लोग्या रूबस छ, दन्तैबिरि

घरगीत संख्या १८ रम्किभमाइँ

२ + १ + ४ + ४ + ४

भुम्मा हो सवकीत परू चेली रम्किभमाइँ

भुम्मा हो पारिवन घाँस गैन रम्किभमाइँ

घरगीत संख्या १९ अछामकी बस मयाँलु

२ + १ + ४ + ४ + ४

अछामकी बस मयाँलु जुम्लागर्खा जाली रे

जुम्लागर्खा, जुम्लागर्खा जुम्लागर्खा जालि रे !

घरगीत संख्या ३० गैली गजार

२ + २ + २ + ४ + ५

तली खेत सिमी सैलोमथी गैली गजार

खुट्टान चप्पल ल्यैदे बरौँ देउका बजार ...आदि ।

४) १० अक्षरे घरगीत

घरगीत संख्या ३१ मै मलवार

१ + ४ + ३ + २

मै मलवार जानछु वौजु

मखिलाइ के ल्याल्लै मेरा देउरे । आदि ।

यसरी विभिन्न घरगीतका छुट्टाछुट्टै लयहरू पनि छन् । वर्ण संयोजन पनि कुनै गीतमा १० अक्षरको कुनैमा ११, १२, १४, १५, १६ १७, १९, २०, २४ अक्षरसम्मको छ । कुनै गीतमा स्थायी पद र अन्तराको अक्षर संयोजन फरक फरक संख्यामा रहेको पाइन्छ । धेरै गीतमा भने बराबर नै पाइन्छ । यसरी कुनै गीत लामो लयका छन् भने कुनै छोटो लयका छन् । यी गीतहरू लोकरचना भएका र भिन्न भिन्न लयको संयोजन भएकाले फरक फरक संरचनागत व्यवस्था पाइनु स्वभाविकै मान्न सकिन्छ ।

६.३ निष्कर्ष

डोटीमा प्रचलित विविध लोकगीतहरूमध्ये यी घरगीतहरू निकै परम्परागत, सामाजिक, साँस्कृतिक तथा नैतिक पक्ष बोकेका डोट्याली पहिचान हुन् । समयको गतिसँगै यी गीतहरू पनि मौखिक रूपमा हस्तान्तरण हुँदै आएकाले लोपोन्मुख मानिन्छन् । विभिन्न

लोक साहित्यविद्हरूले आ-आफ्नो स्थानबाट यी गीतहरू जस्तै अन्य मौखिक गीतहरूको लिखित रूप दिएर राष्ट्रिय वा अझ माथि सम्म पहिचान बनाउन प्रयत्न गर्नु जरूरी छ । घरगीतमा यो पहिलो शोध भएका कारण पनि यसका थुप्रै विश्लेषणका आधारहरू उल्लेख नभैसके तापनि मुख्य मुख्य आधारहरू-समाज, संस्कृति र आर्थिक स्थिति अनि भाषा, लय आदिलाई आधार मानी विश्लेषण गरिएको छ ।

सातौँ परिच्छेद

उपसंहार

७.१. सारांश

डोटी जिल्लामा प्रचलित घरगीतको सङ्कलन र विश्लेषण शीर्षकको प्रस्तुत शोधकार्य सात परिच्छेदमा संरचित छ । शोधविधिका नियममा आबद्ध यस शोधलाई क्षेत्रकार्य सम्पन्न गरी प्राप्त भएका सामग्रीका आधारमा विश्लेषण गरी सम्पन्न गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधको पहिलो परिच्छेदमा विषय परिचय, समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य, शोधकार्यको सीमाङ्कन, सामग्रीसङ्कलन, शोधविधि आदि विषयवस्तु समेटिएको छ । प्रस्तुत परिच्छेदबाट शोध केका बारेमा र किन गरिएको हो भन्ने कुरा थाहा हुन्छ । परिच्छेद दुईमा डोटी जिल्ला र डोटेरी चाडपर्वका बारेमा उल्लेख छ जसले डोटीको परिचय र डोटेरी रहन-सहन अनि लोकसंस्कृतिका बारेमा बुझ्न टेवा पुऱ्याउँछ । तेस्रो परिच्छेदमा लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय, यसका तत्त्वहरू र डोटेरी लोकगीतको परिचय तथा वर्गीकरण गरिएको छ । प्रस्तुत परिच्छेदबाट लोकगीतहरूका बारेमा र तिनका तत्त्वका बारेमा जानकारी मिल्नुका साथै डोटेरी लोकगीतको समेत रूपरेखा थाहा पाउन सकिन्छ । त्यसैगरी चौथो परिच्छेदमा प्रस्तुत शोधपत्रको मुख्य विषयशीर्षक, घरगीतको परिचय तथा त्यसका विशेषताहरू उल्लेख गरिएका छन् । प्रस्तुत परिच्छेदले घरगीतको परिचय र लोकगीतमा यसको स्थानका बारेमा प्रष्ट पारेको छ । पाँचौँ परिच्छेदमा डोटेरी घरगीतको सङ्कलन भएकोछ, जसले डोटीमा केकति घरगीतहरू प्रचलित छन् भन्ने कुरा थाहा पाउन सकिन्छ । परिच्छेद छमा सङ्कलित घरगीतको विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत परिच्छेदमा घरगीतलाई सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक पक्ष अनि भाषा र लयका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यसले घरगीतको महत्त्व र स्थान बुझ्न सजिलो भएको छ । साथै डोटेरी भाषाका मौलिक पक्षको पनि पहिचान गर्न सजिलो भएको छ । प्रस्तुत शोधपत्रको सातौँ परिच्छेद उपसंहार हो जसमा शोधमा उल्लेख गरिएको विषयवस्तुको सारसंक्षेप अनि यस विषयसम्बन्धी गरिनुपर्ने भावी सुधारहरू निष्कर्ष मार्फत व्यक्त गरिएको छ ।

७.२. निष्कर्ष

नेपाली लोक साहित्यको लोकप्रिय विधा लोकगीतअन्तर्गत पर्ने डोटेरी लोकगीतको पनि महत्त्वपूर्ण स्थान छ । नेपालका विभिन्न क्षेत्रमा गाइने लोकगीतहरू जस्तै डोटी जिल्लामा पनि परम्परादेखि नै प्रचलनमा आएका विविध गीतहरूमध्ये घरगीतको छुट्टै पहिचान रहेको पाइन्छ । अन्य डोटेरी गीतहरूमा महिला पुरुषको समान वा पुरुषको सहभागिता अधिक भएको पाइन्छ भने घरगीतमा महिला सहभागिता अधिक पाइन्छ । यसको प्रमुख कारण घसगतिमा भएको महिला विषयवस्तु नै मान्न सकिन्छ । एकातिर यी गीतहरूले व्यक्तिका व्यक्तिगत अनुभूतिका विषयवस्तुलाई समेटेको हुन्छ भने अर्कातिर समाजमा परम्परादेखि चल्दै आएको परम्परित मूल्य र मान्यता अनि डोटेरी मौलिकतालाई अबलम्बन गरेको हुन्छ । गायनमा सरलता तथा लोकप्रियता हुनु, लयमा विविधता हुनु, रचयिता अज्ञात हुनु, समाजका सबैजसो वर्गको सहभागिता हुनु, भाषागत मौलिकता पाइनु, आख्यानको प्रयोग हुनु, नारीसँग सम्बन्धित विषयवस्तुको प्रयोग बढी हुनु, अन्तरामा अनेकता हुनु, आदि जस्ता थुप्रै विशेषता भएको घरगीतको पहिचान डोटेरी समाजमा मात्र नभएर नेपाली लोक साहित्यकै अभिन्न अङ्ग बन्दछ ।

डोटी जिल्लामा प्रचलित विभिन्न चाडपर्वहरूमा गाइने घरगीतहरूले त्यहाँको मौलिकता, ग्रामीण परिवेशका सुख-दुःखका अनुभूति एक आपसमा बाँड्ने, मनोरन्जन गर्ने आदि कुराले डोटेरी लोकसंस्कृतिको पहिचानमा छुट्टै भूमिका खेलेको पाइन्छ । डोटेरी समाजमा नारीले ड्यौडा वा वनगीत खेल्दा असभ्य मानिने र घरगीत खेल्दा सहानुभूति मिल्ने भएका कारणले पनि यसमा महिला सहभागिता र चासो बढेको पाइन्छ । डोटेरी परिवेशमा घरगीतले पुस्तौँदेखि नै लोकको मनलाई जितेर आफ्नो स्थान कायम राख्दै आफ्नो क्षेत्रलाई पनि सुदूरपश्चिमका विविध भेगसम्म व्यापक बनाएको पाइन्छ । तर विडम्बना यी गीतहरू मौखिक परम्परामा बाँचेकाले हाल आएर लोपोन्मुख हुन पुगेका छन् । यी गीतहरूले समाजमा चल्दैआएका रीतिरिवाज, धर्म-संस्कृति, वेशभूषा आदिलाई चिनाउन मद्दत गरेको पाइन्छ । अतः घरगीत पुर्खाको इतिहास, मौलिक डोटेरी रीतिरिवाज तथा डोटेरी लोकभावना एवम् उमङ्गलाई समेटेको नेपाली लोकसंस्कृतिको नासो हो र यसको संरक्षण गर्नु हामी सबैको दायित्व हो ।

७.३ भावी अनुसन्धानका निम्ति सुझाव

प्रस्तुत शोधपत्रमा डोटी जिल्लामा प्रचलित घरगीतको मात्रै सङ्कलन भएकाले भावी अनुसन्धानमा यसको क्षेत्र अझ फराकिलो बनाउन सकिन्छ । डोटेली घरगीतकै सङ्ख्यामा पनि वृद्धि हुन सक्दछ । यी गीतहरूजस्तै अन्य लोपोन्मुख गीतहरूको पनि संरक्षण र सम्बर्द्धन गरिनु पर्दछ ।

घरगीतसँग सम्बन्धित सम्भाव्य शोधशीर्षकहरू :

१. डोटेली घरगीतमा नारीचेतना
२. डोटेलीघरगीत र नेपाली लोकगीतको तुलनात्मक अध्ययन
३. डोटेली घरगीतमा प्रयुक्त भाषिक अध्ययन
४. डोटेली घरगीतको ऐतिहासिक अध्ययन

सन्दर्भसामग्रीसूची

- आचार्य,गोविन्द, (२०६२) लोकगीतको विश्लेषण, काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन ।
- ओभा,देवीप्रसाद, (२०४९) डोटीक्षेत्रको इतिहास तथा संस्कृति, महेन्द्रनगर: सुदूर -
पश्चिमाञ्चल साहित्य तथा संस्कृति अध्ययन समाज ।
- चालिसे, विजय (२०३९), डोटेरी लोकसंस्कृति र साहित्य, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- जोशी, पद्मराज, (२०४९) गौरापर्व: एक परिचय,काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- जोशी,होमनाथ, (२०६०) “डोटी जिल्लामा प्रचलित डेउडागीतको अध्ययन” त्रि.वि.कीर्तिपुर,
नेपाली केन्द्रीय विभाग, शोधपत्र : अप्रकाशित ।
- थापा,धर्मराज, (२०६१) मेरो नेपाल भ्रमण, पोखरा, सं.सावित्री थापा ।
- नेपाल,पूर्णप्रकाश, (२०५३) नेपाली भाषाको ऐतिहासिक मिमांशा,काठमाडौँ : एकता बुक्स ।
- पन्त,जयराज, (२०५५) अँजुलीभरि सगुन पोल्टाभरि फाग, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय
प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- पन्त,जयराज, (२०६४) डोटेरी गौरापर्वका गीत र गाथाहरू, काठमाडौँ : वाङ्मय प्रकाशन
तथा अनुसन्धानकेन्द्र ।
- पन्त,देवकान्त, (२०३२) डोटेरी लोक साहित्य:एक परिचय, काठमाडौँ : नेपाल तथा
एसियाली अध्ययन संस्थान ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद, (२०५७) नेपाली लोकगीतको आलोक, काठमाडौँ : वीणा प्रकाशन ।
- पोखेल,बालकृष्ण, (२०४३) राष्ट्रभाषा,काठमाडौँ, छैटौँ संस्करण : साभा प्रकाशन ।
- बन्धु,चूडामणि, (२०५८) नेपाली लोक साहित्य,काठमाडौँ : एकता बुक्स ।
- भाइसव, वासुदेव, (२०६१) डोटेरी लोकसंस्कृति र लोक साहित्य, काठमाडौँ ।
- लामिछाने,मनोहर, (२०६५) लोक साहित्य र संस्कृतिका केही पाटाहरू, काठमाडौँ : साभा
प्रकाशन ।
- शर्मा मोहनराज र लुइटेल, (२०६३) लोकवार्ता विज्ञान र लोक साहित्य, काठमाडौँ : विद्यार्थी
पुस्तक भण्डार ।

स्रोतव्यक्ति सूची

१. ओझा, कृष्णा, वर्ष ४०, साक्षर, गडसेरा, डोटी ।
२. ओझा, खगराज, वर्ष ४२, साक्षर, गडसेरा, डोटी ।
३. ओझा, सरस्वती, वर्ष ७०, निरक्षर, मुसेबाटा, डोटी ।
४. ओझा, सारदादेवी, वर्ष ७०, निरक्षर, तारानगर, कैलाली ।
५. जोशी, टेकराज, वर्ष ४५, शिक्षक, (गौराघरका पूजारी) गडसेरा, डोटी ।
६. जोशी, धनादेवी, वर्ष ६८, साक्षर, सिलगढी, डोटी ।
७. पन्त, राधादेवी, वर्ष ७६, साक्षर, जैनोली, डोटी ।
८. पार्की, ठक्करे, वर्ष ३५, साक्षर, वलकट्टे, डोटी ।
९. पार्की, महाविरे, वर्ष ७२, निरक्षर, वलकट्टे, डोटी ।
१०. भण्डारी, दुर्गादेवी, वर्ष ६०, साक्षर, स्यालकोटिला, डोटी ।
११. भण्डारी, भालचन्द्र, वर्ष ६१, साक्षर, धनगढी, कैलाली ।

संस्थागत सूची

१. कैलाली जनपुस्तकालय
२. जिल्ला बिकास समितिको कार्यालय,डोटी
३. जिल्ला नगरपालिका,डोटी
४. जिल्ला शिक्षा कार्यालय,डोटी
५. दूरसञ्चार कार्यालय,डोटी
६. सडक विभाग,डोटी
७. त्रिवि केन्द्रीय पुस्तकालय

पत्रिका तथा लेखरचना

१. जोशी, दिव्येश्वरी, (२०६७) देवाटवी, अङ्क ६, वैशाख, काठमाडौं : डोटेली समाज ।
२. जिविस,डोटी (२०५९) डोटी जिल्ला एक भलक, तथ्याङ्कपत्र, डोटी : जिविस कार्यालय ।
३. जोशी, नन्दकृष्ण, (२०६२) “ड्यौडागीत गायनको विकासक्रम एवम् गौरा पर्वमा ड्यौडा खेल : एक परिचय” ने.रा.प्र.प्र., अप्रकाशित (नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान संस्कृति तथा

सामाजिकशास्त्र विभागद्वारा गौरा पर्वको उपलक्ष्यमा आयोजना गरिएको सांस्कृतिक सङ्गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र)

४. पराजुली, मोतीलाल (२०६६), “कथनको जातितत्त्व पद्धतिका आधारमा मैते लामा र कुन्टा बोक्सी लोककथाको विश्लेषण” (लोकसंस्कृति)